

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1976 — Ч. 5 (185)

**С. ПЕТЛЮРА: ІДЕЙНА БОРОТЬБА
З УКРАЇНСТВОМ**

Ю. КОЛОМИЄЦЬ: З НОВИХ ПОЕЗІЙ

**Ю. ЛАВРІНЕНКО: ВСЕСТОРОННІЙ
МАЙСТЕР ВІДРОДЖЕННЯ**

Л. ПЛЮЩ: 22 ТРАВНЯ 1971 РОКУ

**Р. СОЛЬЧАНИК: LEX JUSEPHOVICIA
1876 РОКУ**

**М. СОСНОВСЬКИЙ: НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ**

СПРАВА ПАРУЙРА АЙРІКЯНА

**“SUČASNIST” — MAI 1976
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ІВАН ДМИТРИК

У ЛІСАХ ЛЕМКІВЩИНИ

Спомини вояка УПА

Мюнхен, 1976, 304 стор. Передмова Юрія Лопатинського-Калини. Редакція Ніни Ільницької. Мапи Йоахима Вишневецького. Оформлення Якова Гніздовського.

Спомини Івана Дмитрика, які він записав зараз після переходу на Захід — це розповідь про дії УПА на Лемківщині від 1944 аж до 1947 років. Вони написані щиро, безпретенсійно й живо, повні зворушливих, героїчних, трагічних і деколи майже пригодницьких моментів.

"У своїх споминах, — каже Ю. Лопатинський-Калина в передмові, — Іван Дмитрик нічого не замовчує, нічого не прикрашує. Він описує правдиві події і правдивих людей. Український повстанець у споминах І. Дмитрика це передусім людина. Людина свідомо та повна віри у справу, задля якої готова була покласти життя і безстрашно йшла у бій, але також людина, яка відчувала страх, холод, голод і біль. Людина, яка вміла радіти, але рівночасно і плакати. Цим розповідь І. Дмитрика якраз відмінна від тих небагатьох споминів, які дотепер появились про УПА".

Ціна 8.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic off Germany

У США:
Nina Ilnytkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1976

Ч. 5 (185)

РІК ВИДАННЯ ШІСТНАДЦЯТИЙ
МІЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор),
Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Корлюк, Ва-
силь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин,
Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Мар-
та Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає
за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не
погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за
згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів
дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Histo-
rical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und
gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom
7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ІДЕЙНА БОРОТЬБА З УКРАЇНСТВОМ

Симон Петлюра

На відзначення п'ятдесятої річниці підступного вбивства Головного Отамана військ УНР і Голови Директорії УНР Симона Петлюри передруковуємо його статтю, що вперше була друкована в органі УСДРП Слово (ч. 16. 1908 Київ). Думки св. п. Головного Отамана, висловлені близько 70 років тому, зберігають у всій повноті своє значення й сьогодні, коли в нових обставинах, український народ далі стоїть у важкій боротьбі за національну свободу і державність проти того самого російського імперіалізму, тепер одягненого в облудні шати комуністичної со-ветчини.

Українство, як процес культурно-національного відродження українського народу, приваблює останніми часами все більшу і більшу увагу до себе російського громадянства. Такі визначні факти з національно-політичного життя України, як організація українських парламентських фракцій в першій та другій Державних Думах, участь українських політичних партій в виборах, поява молоді політичної преси української, участь українських діячів в роботах різних з'їздів представників культурно-просвітніх товариств, поява і хуткий розвиток національних просвітніх товариств на Україні і т. д. — всі такі факти не могли не звернути на себе уваги російського громадянства, не могли не заінтересувати його. Російське громадянство на всіх таких фактах могло впевнитись, що українство не є чимсь видуманим, книжним, а стає явищем масовим, має свій корень в масах українського народу і відповідає внутрішнім потребам розвитку цих мас. Появу нового культурного фактора можна було тільки привітати і ми знаємо, що українство зустріло прихильність і спочуття у поступовій частині російського громадянства. Так само прихильно зустріли цю течію і за кордоном поступово-демократичні групи європейського громадянства.

Інакше поставились до українського руху реакційно-консервативні круги російського громадянства. Ще давно, як ще тільки українство народжалося і виливалось тільки в форми

культурно-просвітньої течії, ці круги побачили в ньому страшну небезпеку і забили тривогу про "сепаратизм" українців, про необхідність суворих утисків над ними. В українстві одні бачили "польську інтригу", інші — вигадку національних фантастів, безґрунтовну і самим ходом життя засуджену на смерть. Доказувалось, що українство — безсиле, кволе, що воно не має ніякої будучности і мусить вмерти власною смертю. Той, кому доводилось переглядати ну, приміром, хоч *Московские Ведомости*, *Свет*, *Новое Время* і ін. консервативні часописи за 70-90 роки минулого століття, міг не раз і не два зустріти іменно таку оцінку українства. Здавалося б, що коли українство несе само в собі зерно смерти, то нема чого й клопотатися дуже про нього. Аджеж, коли хтось вмирає, його силою не душать. Але консервативні часописи російські, оцінюючи українство, як течію мертву, неживу, разом з тим і, очевидно, "на всякий случай", вимагали для українства різних утисків, обмежень для того, щоб прискорити момент смерти, зупинити силою національний живчик, що тільки починав битись в національному організмі України. Таким чином, на зорі українського відродження, при перших кроках його розвитку, воно зустріло з боку консервативних груп російського громадянства досить вороже відношення: ідейні виразники цих груп по змозі, в міру тих злиднених знань, якими їх наділила доля, провадили з ним і "ідейну" боротьбу. Але, відчуваючи, певно, наукове убожество такої боротьби і безсилля її, "добрі приятелі" адміністрації кликали собі на підмогу "поліція" і разом з ним, на два, так би мовити, фронти, воювали з новонародженим, безсилим, на їхню думку, ворогом. Так само виглядає та боротьба і тепер: з одного боку, доказують на сторінках *Киевлянина*, *Нового Времени*, "несостоятельность" ідейних змагань українського руху, з другого — кивають "поліцаєві" і кричать про "страшну" шкоду і небезпеку цього руху вимагаючи для нього спеціальних обмежень і уздечок. Коли порівняти, до якого з цих двох методів боротьби більше звертались в своїй боротьбі вороги українства, то доведеться, звичайно, перевагу оддати другому: він більше був укоханий ними, до нього частіш звертались, за нього, як за кам'яну гору, ховались "ідейні борці" — противники українства.

Сталось навіть так, що вони, вживаючи "сыска и доноса", зовсім забули про "ідейні" способи своєї колишньої боротьби з українством і, побачивши, що українство не тільки не гине під пресом всяких утисків, а навпаки оживає, розвивається, приходять до тієї думки, що боротьба їхня з українством стане успішною тільки тоді, коли звернути більш поважну увагу на "ідейний" бік її і повести її не розрізнено, а *організовано*, колективними силами.

Задля цього у Києві засновано навіть "Союз русских национа-

Симон Петлюра

листов". "В наше сумасшедшее время, — каже один із основателів цього клубу д. Савенко, — украинофильское движение развивается и находит себе среди интеллигенции и полуинтеллигенции все более и более сторонников. Необходимо признаться, что мы проспали украинофильское движение. Вместо

того, чтобы бороться с ним, мы подсмеивались над хохломанством. Ныне украинофильство настолько выросло, что с ним уже необходимо считаться и бороться" (*Киевлянин*, ч. 89). В "сумасшедшее время", треба думати, приходять до голови й "сумасшедшие" ідеї, так, принаймні, гадає д. Савенко. Одною із таких ідей треба, очевидно, признати і ту, за яку так завзято вчепився д. Савенко, організуючи клуб "русских националистов". І коли вірним є те, що "сумасшедшее" не має ніякої будучності і таїть в собі самому зерно власної смерті, тління, то очевидно і із заходів "русских националистов" не вийде нічого втішного для них; на їхні заходи кожен, у кого здорова голова на плечах, буде дивитись, як на такі заходи, котрі наскрізь пересякли ідеєю ненормальності, внутрішньої суперечності.

Та тут нас цікавить не будучність "клуба русских националистов", а самий факт його заснування і ті причини, які спонукали ініціаторів його взятись за цю справу. Коли з українством починають рахуватись в стані запеклих ворогів, а до того боротись організовано, засновуючи для цього спеціальне товариство, значить, "візок наш їде", значить, і для стороннього глядача видно, що українство справді стає течією поважною. І це мусить тільки радувати українців: в боротьбі виростає сила, розвивається свідомість, набирає животворної енергії національна воля, боротьба ставить на порядок денний питання про організацію національних сил, про сталеві, міцні форми цієї організації для національних здобутків і т. д. З другого боку, *ідейна* боротьба, хоч би навіть з реакційними групами громадянства, прочищає національну свідомість у тих, з ким боряться, допомагає скристалізуватися національним ідеалам і розмежуватися в процесі цієї боротьби поміж собою українцям різних клас. Грубо помилився б той, хто думав би про українство, як про щось однолите, суцільне, позбавлене різних течій і відтінків. Таку іменно грубу помилку робить д. Савенко, коли вальє усе до купи і виставляє проф. Мих. Грушевського "нынешним главою украинофилов". Ніколи таким "главою" проф. Грушевський не був і ту національну програму, яку він розвивав в своїх фейлетонних статтях, ніколи, звичайно, не можна признати за повний вислів ідейних змагань *всіх* груп і клас українського громадянства: на неї не пристануть, з одного боку, ті з них, які стоять лівіше проф. Грушевського, — а також і ті, що стоять право од нього.

"С украинофильством необходимо серьезно бороться. И кому же начать борьбу с этим вредным движением, как не нам, украинцам?" — д. Савенко називає себе українцем. Це може спершу показатись дивовижним і сміхотворним. Член основатель "клуба русских националистов" і в той самий час "українець",

ворог культурно-політичних ідеалів українського громадянства, — що за абсурд? Але поза внутрішньою суперечністю того, до чого додумався д. Савенко, ховається, на великий жаль, цікавий факт нової течії, що починає пробиватись серед українства. Ця течія — праве, реакційне українство, представником якого в Галичині виступають "угодовці", чорно-жовті українці з Барвінським на чолі, — а у нас українці — антисеміти, патріоти "казенного толка" на зразок д. Демченків, окрема порода "русских патриотов-украинцев", на зразок еп. Парфенія, редактора перекладу Євангелії на українську мову, почесного члена подільської "Просвіти" і разом з тим широкого прихильника "Союза русского народа". Одну з таких течій представляє "малоросс" д. Савенко з його "русским" націоналізмом. Доказувати, що ті "ідеали", з якими виступають на поле своєї діяльності такі українці, як Савенко, не відповідають інтересам і ідеалам *народних мас* українських, — буде зайвим. Це й без того зрозуміло кожному, хто пригадає, як заявляли себе ці маси щодо національних прав України під час увільничого руху 1905-1906. Але разом з тим не можна і цілком нехтувати нової течії серед українського громадянства. В деяких частинах його вона безумовно знайде собі прихильників і може недовгий той час, коли ми побачимо там чимало всякого чиновництва, попівства і ін., які гармонійно будуть сполучати "своє" українство з російським шовіністично-державним націоналізмом.

Ми мало віримо д. Савенкові, коли він заявляє, що його однодумці мають на увазі боротись з українством "*ідейно*" шляхом *пропаганди* "русского национализма" на українському ґрунті. В історії боротьби "русского" державного націоналізму з ідеалами недержавних націй Росії ідеологи цього націоналізму ніколи не додержували ідейної об'єктивності, і їх "ідейна" боротьба завше прибирала форми "сыска и доноса".

"Русские националисты" з *Нового Времени*, рідним братом котрих на українському ґрунті є д. Савенко, вживаючи "ідейних" способів боротьби з українцями, разом з тим одверто вимагали од адміністрації репресій для українських культурно-просвітніх товариств ("Просвіти") і, як ми знаємо досягали своєї мети. Певна річ, що слідком за своїми "старшими" братами з *Нового Времени* та *Московских Ведомостей* підуть і новороджені українці з клубу "русских националистов" у Києві. За це каже і давня традиція "русского" націоналізму і та політична програма, яку ісповідують д. Савенки і сам кінець, звичай "русских" шовіністів звертатись до заповоги "участка", замість культурних способів боротьби з своїми ідейними супротивниками. Та хоч би й сталася така неймовірність, як та, про яку пише д. Савенко, її стане не надовго,

і рано чи пізніш "ідейні" борці проти українства підуть тим самим шляхом, яким іде *Русское Знамя*, нацьковуючи росіян на іногородців та сіючи національну ворожнечу поміж різними націями Росії.

Як в першому разі, так і в другому українцям не "стать привикать": на тернистому шляху свого розвитку вони зазнали чимало різних утисків, обмежень, зустрічали всякі "ідейні" напади на свою "безидейність, узость", вислухували різні пророкування про близьку "природну" смерть і т. і. Все це одначе не спинило розвитку українства і не завадило йому стати явищем *масовим*, прибрати більш виразні форми, пустити глибоке коріння в народі і стати природним висловом національного я українського народу.

Нова "ідейна" боротьба проти українства, яку російські націоналісти української формації починають вести організованими силами на нових аванпостах, мусить тільки викликати живіший рух серед української демократії і допомогти їй організуватись, щоб одбити ті "напади", з якими йдуть проти неї російські націоналісти.

З НОВИХ ПОЕЗІЙ

Юрій Коломиєць

ЩЕ ОСІНЬ

Чахне осінь на
дорозі
лантухами ліхтарів,
заплямилися березами
пороздягані
двори.

Черепиці бродить
цокіт
в печерицях сірих
стін.
На ослін поклалась
осінь
у молитві до
колін.

Дошовито світять
шиби.
Котять шини круглий
крик.
Жовте світло наче
згуба
згребло місто
у смітник.

ЗЕМЛЯКИ

Вони були побиті
віспою —
гречані лица до
зарізу.

Чавунні чола дикого
настою
і губи сковані
в залізо.

Вони були побиті
віком,
узором залишків
сулії.
Вони розкопані
на викуп
із рис знайомого
Трипілля.

Вони здавалися
мені,
неначе я їх бачу
знову
у першій томі давнини —
коли в Кентакі
вчув я їхню мову.

БАТЬКІВЩИНА

Віки ти прожила
без мене.
Я тільки знав твоє
ім'я.
Клечання свіже
і зелене —
і через нього мучусь
я.

Безумно так і
лободинно,
як заникаюча
трава.
Земель екзотика
дитинна,
і тільки в метриках
ім'я.

Болюче слово, я твій
син,
онук покірного Дажбога,
Уста й чорнозему
полин.
Яку ти вибереш
дорогу?

Вже очі глибше
домовини.
Як з дивним іменем
людина.

МАЙСТЕР КОЛЯЖУ

ДЕЩО ПРО ТВОРЧІСТЬ ЖАКА ПРЕВЕРА

Іван Кошелівець

Теоретики соціалістичного реалізму в Москві, а ще більше на Україні, у провінційнішому його виданні, трактують літературну творчість у певному розумінні дуже поважно: як кожний конкретний труд, від якого (я, звичайно, спрощую, але лише на те, щоб виразніше віддати істоту їхньої теорії) вони сподіваються конкретних наслідків, розуміється, матеріальних. Для них літературний твір має рацію існування, якщо його поява позитивно позначиться на процесах соціалістичного будівництва, як труд доярки чи ланкової на буряках. Тому в їх концепції немає місця на творчість як гру, яку вони помилково зараховують до сфери несерйозного.

Кілька років тому один з теперішніх київських літературних грандів Павло Загребельний, доповідаючи на пленумі правління Спілки письменників України про зв'язки української літератури з чужоземними літературами, ілюстрував загнивання культур Заходу тим, що вони підносять як творця культури людину, що грається, — homo ludens. За його твердженням, для радянської літератури існує лише homo faber — творча людина.

Загребельний щось чув з цієї матерії десь із третіх рук. Відірвані давно від Заходу (у Києві більше, ніж у Москві), вони в суто утилітарному розумінні призначення літератури давно втрапили смак до теоретично-філософічного думання і задовольються коментуванням цитат з Брежнева. До них щось доходить, як далекий відгомін, але по-справжньому, певно, вони й не знають, що тут, на Заході, існує величезна література про ролі гри в культурно-творчому процесі. Замотеличені на генсеківських цитатах, вони, може, й широ чудуються з такої "несерйозности", як, наприклад, книжка голландця Йогана Гуїцінги Homo Ludens, у якій автор доводить, не що елемент гри має велику ролі в розвитку культури, а багато більше: що культура вся постала з гри, як первоелементу, який передує культурі.

Саме з цієї причини протиприродна і вбивча для літератури теорія соціалістичного реалізму, і тому вона потребувала аж кількох десятиліть для примусового утвердження: живий струмінь творчости однак пробивався крізь густу сітку соцреалістичних

заборон. І зойно десь на середину сімдесятих років вони дійшли свого ідеалу: остаточного убивства літератури.

Що на це треба було аж так багато часу, якусь, бодай не велику, роль відігравав і недогляд — людська слабкість, від якої не вільні і такі цербери, як Любомир Дмитерко. Через неї на сторінках головного органу Спілки письменників України, цнотливої *Vimчизни*, коли-не-коли, було, візьме й прорветься щось крамольне. Щоправда, це траплялося так рідко, що аж очам своїм не вірилося (можливо, далі такого й зовсім не буде). Особливо ж коли проривався такий "несерйозний" homo ludens, як Жак Превєр (Jacques Prévert). Йому Дмитерко уділив у ч. 6 *Vimчизни* за 1968 рік аж дванадцять сторінок на велику добірку поезії у доброму перекладі Михайлини Коцюбинської. І то: який жаж! Поезії без розділових знаків, чого українська література не пам'ятає, либонь, від *Чернігова* (1931) Павла Тичини.

Тепер про самого Жака Превєра.

Не бувши певним своєї вправності в складному мистецтві поетичного перекладу, але разом з тим хотівши мати конкретні приклади, щоб не говорити абстрактно, я скористаюся двома поезіями Превєра в перекладі М. Коцюбинської, які читач знайде в кінці статті.

Наведені там поезії в перекладі, який сполучає дві добрі прикмети перекладацького мистецтва: близькість до оригіналу при досконалій віддачі особливостей його поетики, досить типові для великої частини творчості Превєра. Вони не становлять великої трудности для формальної аналізи, як і в більшості випадків розповідної поезії, а Превєр передусім оповідач. Немає в нього особливого замилювання в складних метафорах, він на них навіть досить скупий. Досить вільний (але не відсутній) ритм — властиво верлібровий. Не можна сказати, щоб зовсім не було рими, але немає й мови про те, щоб вона укладалася в якусь схему, як у клясичній поезії. Ба більше — у наведених прикладах як і трапляється рима, то на перший погляд можна ще вагатися, чи це свідоме римування, чи випадкова співзвучність. Лише уважніше придивившись, помітимо, що поет, взагалі не кладучи великої ваги на риму, подеколи користується нею як засобом пуантування.

Превєрове речення прозоро ясне і легко сприймається, не бувши поділене на логічні групи слів розділовими знаками. Єдина крапка звичайно стоїть у кінці поезії. Відокремлення речень позначене лише великою літерою на початку кожного, хоч є випадки (наш другий приклад), коли кожен рядок починається великою літерою, але й тоді сприймання логічної структури твору не викликає труднощів.

Як вартість вони визнають всевладну силу підсвідомого і форми його вияву: сон, автоматичний запис; подруге, як наслідок цього — руйнування логіки...

Моріс Надо

Це сказане про сюрреалістів, до руху яких деякий час належав і Жак Превер, що позначилося й на його творчості.

Превер народився 4 лютого 1900 року на північній околиці Парижу. З юнацьких років почав заробляти на життя, працюючи в різних фахах. У 1925 році зійшовся з сюрреалістами.

Що стосується сюрреалістів, то з проголошеної ними "сюрреалістичної революції", яка мала б доглибно перетворити всі форми суспільного життя, розуміється, нічого не вийшло. Бо й що могло вийти? Сюрреалізм як мистецьке угруповання проіснував теж не довго: його життя в основному вкладається в період між двома світовими війнами. Його засновники на чолі з Андре Бретоном у 1922 році порвали з дадаїзмом й уконституювалися як мистецька група в 1924 році. У 1929-30 роках рух зазнав важкої кризи: не в останню чергу з причини загравання з комунізмом; зокрема пошаною серед сюрреалістів втішався Троцький. Криза загострилася у зв'язку з "випадком Арагона": він поїхав у 1930 році до Харкова на світовий конгрес пролетарських письменників. З того часу почався його перехід від сюрреалізму до соцреалізму (щоправда, цього терміну тоді ще не було, він з'явився трохи пізніше — в 1934 році). Ще одне поглиблення кризи викликав протест групи учасників руху проти самовладних метод керівництва Андре Бретона, який за цю його рису дістав прізвисько "папи сюрреалізму". У бунті брав участь і Превер. Кінець сюрреалізму як літературно-мистецькому рухові поклала друга світова війна.

Однак, сюрреалізм як творча метода (чи стиль?) має куди ширший засяг, ніж організований рух: не на сюрреалістах він почався і не на них закінчився. Самі сюрреалісти визнавали (щоправда, не послідовно: пізніше Бретон власним авторитетом ці визнання заперечив) своїми попередниками й надхненниками Льотреамона, Бодлера, Малларме, Фройда й інших.

У певному розумінні, однак, Бретон мав рацію в своїх запереченнях: те, що в їх попередників мало характер лише стихійного вияву, сюрреалісти поставили під наголос. Вони, як ніхто до них, збагнули вагу підсвідомого в творчості, запровадили автоматичний запис снів і того, що звичайно називається "потокем свідомості". Зрештою, те багате наслідками в творчості, що історик сюрреалізму назвав "руйнуванням логіки".

Приставши в 1925 році до сюрреалістів, Превер узяв участь у

бунті проти Бретона, і після того його ім'я в історії сюрреалізму (як організованого руху) більше не згадується.

Бувши людиною радикальних поглядів з ухилом в анархізм, Превєр таким і лишився, не пристаючи до якогось політичного руху, як не втримався довго і з сюрреалістами, хоч про них зберіг назавжди добрий спогад. У довготривалій розмові (чи циклі розмов) з Андре Познером, з якої постала цікава книжка під оригінальною назвою *Hebd(ri)omadaires* (зразок словесного колажу: сполучення слів *тижневик* і *верблюд*), Превєр прихильно згадує своїх колег-сюрреалістів. І сюрреалізм також:

"Були сюрреалістичні фільми, були сюрреалістичні картини, сюрреалістичні поеми, сюрреалістичний журнал; саме це й цікаве: то не був рух, обмежений одним видом діяльності. Це не був обмежений рух. Були навіть бістро, де збиралися сюрреалісти!"

Тут доходимо до питання різноманітності творчого доробку Превєра. Авантюра з сюрреалізмом не проминула для нього безслідно, залишивши на його творчості виразний вплив. На мій погляд, типово сюрреалістична поезія "In Memoriam".

Друкуватися Превєр почав відносно пізно, після зустрічі з сюрреалістами; перші його твори появляються друком з 1930 року. І з цього часу впадає в око його подиву гідна різноманітність зацікавлень. У 1932-36 роках він працював з театральним ансамблем *Група Жовтень*, для якого писав п'єси, але й сам виступав у них як актор. Тоді ж почав писати кіносценарії для свого брата П'єра і таких видатних натоді кінорежисерів, як Жан Ренуар, Крістіян-Жак, а головне — для Марселя Карне. Власне шедеври останнього 30-их і 40-их років, з якими ми познайомилися відразу по війні, та залюбки не пропускаємо нагоди подивитися в ений раз і тепер, зроблені на сценаріях Превєра: *Drôle de dram* (1937), *Quai des brumes* (1938), *Le Jour se lève* (1939), *Les Visiteurs du soir* (1942), *Les Enfants du paradis* (1943) й ін.

У ті ж тридцять роки Превєр уже був відомий як автор популярних пісень, часто можна чути й тепер пісні на його тексти у виконанні популярних співаків.

Ключ до розуміння широких творчих зацікавлень Превєра треба шукати в його розумінні істоти поезії.

Для людини, вихованої на смаках сучасної української радянської поезії, в якій десятиліттями утверджується фальшиве розуміння "поетичності", Превєрова мова здаватиметься прозаїчною, і та людина ледве чи сприйме його поезію — як поезію.

А зрештою, так часто оперуючи термінами *поезія*, *поетичне*, ми лише вмовляємо в себе, ніби знаємо, що вони значать. Таке переконання задовільне хіба для простих випадків, коли поезія

увяляється у вигляді сторінок, друкованих короткими ритмічними рядками з великими полями обабіч. При глибшому замисленні над істотою поезії мені важко пригадати якусь влучну дефініцію, хоч певно ж траплялося читати не одне визначення. Зате, і це дуже характеристичне, запам'яталася з першого читання негативна, сказати б, як у математиці — "від протилежного", дефініція польського поета Болеслава Лесьміяна. Його *Трактат про поезію* починається твердженням: "Ніцше — скільки собі пригадую — в одному з своїх творів висловив такий афоризм: 'Хоч би що сказав про жінку — все правда'. Можемо це твердження обернути на протилежне: 'Хоч би що сказав про поезію — все помилка'".

Це теж своєрідне визначення, і то досить багатозначне. Воно означає, що кожного разу, думаючи, що таке поезія, ми опиняємося на вихідних позиціях. З цих позицій цікаві міркування про поезію, які багато чого пояснюють і в його власній творчості, висловлює Жак Превер:

"Мене називають поетом, але я тому не винен, я ніколи не мав візитівки з титулом *поет*. Є так багато поетів! Я не знаю, я можу відповісти так, як відповідаю завжди; Гарсія Льорка відповів: 'Поезія, я не знаю, що це таке'. А Анрі Мішо казав: 'Поезія, я нічого не знаю про неї'... Що таке поетичне? Це дискусії, подібні до тих, що вив'язалися колись, коли абат Бремон писав розвідку про чисту поезію! Кожен має свої ідеї..."

І ще:

"Поезія — це те, про що мрієш, те, що увяляєш, чого прагнеш і що часто здійснюється. Поезія є всюди, як Бог

Коляж Ж. Превера
з обкладинки його збірки
Дощ і гарна погода

усюди відсутній. Поезія — це найістотніша, найдоцільніша назва життя”.

Превер дуже послідовний у застосуванні такого розуміння поезії і в творчій практиці. Коли "поезія є всюди", тоді нею може бути, наприклад, майже протокольно точна розповідь про будь-що спостережене, на подобу оцієї поезії "Сніданок" (подаю повністю в моєму перекладі):

Він укинув кави
До філіжанки
Він улив молока
До філіжанки з кавою
Укинув цукор
До кави з молоком
Малою ложкою
Розколотив
Він випив каву з молоком
І поставив філіжанку
Не говорячи до мене
Він запалив
Цигарку
І пускав кільця
З диму
Збив попіл
У попільницю
Не говорячи до мене
Не дивлячись на мене
Він підвівся
Надів на голову
Свій капелюх
І натягнув
Свій дощовик
І пішов
У дощ
Не кинувши слова
Не глянувши на мене
А я взяв
Свою голову в руки
І заплакав.

Таких розповідей багато в Превера, з подібним своєрідно ліричним закінченням чи й без нього. А разом з тим він і мораліст, у тому доброму розумінні, в якому ця течія міцно утвердилася в французькій літературі від Монтеня, через моралістів 18 віку й аж до наших днів. Прикладами на це можуть бути ті ж таки дві поезії в перекладі М. Коцюбинської.

Моя мати казала мені: "Ти ніколи не будеш серйозним". Я відповів: "Ні, ніколи". Вона сказала: "Це прикро". І вона мала рацію. Жак Превер

Одначе, насамперед Превер, як справжній *homo ludens*, кохається в поезії як грі. Коли мова про різносторонність його обсервації життя і вміння втілити спостережене у найвідповідніші форми, належить згадати один з його жанрів, який він сам називає — графіті. У більшості це афоризми з великою дозою гумору. Для прикладу: "Отче наш, Ти, що є на небесах — Лишайся там — А ми лишимося на землі — Яка часами буває така гарна". Або: "Зрештою, добре чи зле, але живемо, дякувати Богові! Бог: 'Нема за що'".

Іноді це мініятюри неперекладної гри слів.*

З гри словом чи витятими з контексту фрагментами — це один жанр у Превера, без згадки про який коротка характеристика його поетичної творчості була б однобока: словесний коляж.

За молодих років Превер працював в установі, яка постачала своїм клієнтам витинки з преси. З суттю своєю механічної праці — краяти ножицями витинки — молодий чоловік мав забаву: витинки самі з себе часами мали багатозначне, часами — комічне звучання, а вже куди більше можливостей давав їх монтаж у несподіваних співставленнях.

На той час, коли Превер зійшовся з сюрреалістами, коляж був модний у французькому малярстві. Серед інших майстром цього жанру був і приналежний до сюрреалістів Пабльо Пікассо. Превер теж уподобав розвагу з коляжами, залюбки робить їх і досі, зокрема використовуючи для оформлення власних книжок. Але цілком оригінальний у Превера словесний коляж, очевидно, стимульований досвідом з витинками з газет за молодих років. Це може бути склеювання з двох чи більше слів одного, як наведена вище назва книжки чи, наприклад, — *alc colonel* — складене з двох: *alcool* (алькоголь) і *colonel* (полковник); може бути співставлення двох чи кількох фрагментів; може бути, врешті, з цитат з багатьох авторів щось на подібну інсценівку. У коляжі "Стукіт лаштунків" монтаж з цитат понад десятка авторів, давніх і сучасних, від Паскаля до Жана Кокто і Франсуа Морьяка.

Щоб не говорити абстрактно, наведу на закінчення один з типових коляжів Превера "Чудеса", склеєний з двох текстів:

"Un et nu c'est même	font deux
et nu et nue comme un et un	font un quand ils s'aiment.

Тут гра словами *un* (один) і *nu* (голий). У перекладі: Один і голий — те саме. Голий і гола, як один і один, — разом двоє. Але одне, коли вони любляться.

інтерв'ю кардинала Даньєлю *Експресові* і фрагменту самого Жака Превера:

"*Експрес*: Чи вірите ви в чудеса?

"Їх ємін. Даньєлю: Абсолютно. Для мене надприродне існує в щоденному. Заходячи в метро, я ловлю себе на думці, що всі, що оточують мене навколо, покликані одного дня споглядати святу Трійцю (по-французькому — *Sainte-Trinité*). Це досвід надзвичайний, і я знаю, що ця візія справжня, навіть якщо ніхто навколо мене про це не здогадується..."

("Розмова з кардиналом Даньєлю", *Експрес*, червень 1969)

"Було дуже пізно й дуже рано, метро котилося в напрямі Порт де ля Шапель. У вагоні не було нікого, крім двох осіб, і перша з них говорила до другої особи про якусь третю особу, яка була, як здається, птахом.

"Вони вийшли на Трініте (*Trinité*) і на пероні пострічалися з іншою персоною, що мала хвіст і роги і мусіла зійти на *Фурш*" (зупинка метро в Парижі, в перекладі на українську — вила — І. К.)

(Жак Превер, січень 1966).

Мабуть, не треба доводити, що ці два тексти набирають цілком своєрідного звучання в співставленні. Саме в цьому сенс Преверового коляжу.

Вище я подав Преверові визначення поезії і принагідно говорив про прозаїчність його мови. Тут міг би, за прикладом Превера, склеїти й свій коляж. Уже по закінченні цієї статті перечитував Леоніда Первомайського і натрапив на твердження: "У прозаїчності і, здавалось би, навмисній грубуватості мови сховано те, що робить вірші поезією: несподіваність власного бачення світу, несподіваність, що руйнує звичні засоби і стверджує нові норми, які може порушити тільки новий художник новим баченням реальності".

Це сказане про іншого поета, але досконало пасувало б і до Превера.

П'ятнадцять років тому знавець французької поезії Гаєтан Пікон писав: "Жак Превер під цю пору єдиний з справжніх поетів, який перекročив ліміти більш чи менш спеціалізованої публіки".

Сказано цим ту просту істину, що поезія в справжньому значенні цього слова має вузьке коло читачів — цінувальників і знавців поезії, і поет, який спромігся здобути широку публіку, лишаючися при тому поетом, може становити лише виняток. Ним був у Франції натоді Превер, але, як судити з його популярності, лишився й досі.

ТРИ ПОЕЗІЇ

Жак Превєр

КОНДУКТОР

Давайте давайте
Вперед просувайтесь
Давайте давайте
не штовхайтесь
Надто багато пасажирів
пасажирів надто багато
взагалі куди не піди
всюди завжди
в черзі багато стояти
Проходьте проходьте
просувайтесь
На вокзалі у лікаря на прийомі
в суді і навіть в родильнім домі
Давайте давайте
Не штовхайтесь
Щось людям на світі стало затісно
Може хтось знову на гашетку натисне
і стане трохи вільніше
Ану тихіше
не напирати
треба ж і іншим дорогу дати
Кожному хочеться кожному треба
побачити трошки землі і неба
Кожному подорож кругосвітну
в житті хоч один раз
маленьку подорож кругосвітну
 он до того села он до тої копиці
 он до того дерева
 а потім злазь
Давайте давайте
Просувайтесь
Будьте ввічливі
Не штовхайтесь.

ТИМ ГІРШЕ

Впустіть до хати собаку брудного прибудного
Тим гірше для тих хто не зносить ні собак ні бруду
Впустіть собаку голодного заболоченого
Тим гірше для тих хто не зносить болота
Впустіть до хати собаку
Собака весь вкритий грязюкою чистий
Грязюка чиста
І вода також буває чистою
Але люди які люблять лише при умові що...
Чистими не бувають ніколи
Можна відмити собаку
Можна відмити грязюку
І воду також можна відмити
А от тих хто любить лише при умові що...
Таких не відміє
Ніщо.

(Переклади Михайлини Коцюбинської)

IN MEMORIAM

Заборонено музичити понад двадцять чотири
години на день
це скінчиться для мене погано
Учора увечорі один індус що пам'ять утратив
запхав мої спогади всі у важку золоту кулю
і куля скотилась уздовж коридору
а потім по сходах вона поскакала
збивши одного пана
при комірці консьєржки
того що хотів сказати своє ім'я ввійшовши
І куля кинула йому всю мою пам'ять на голову
а він і сказав моє ім'я намість свого
ну і ось
я спокійний тепер на добрий відтинок
часу
Він узяв все на себе
я нічого згадати не можу
Та й пішов він хлипати на могилу мого діда
по батькові
він чесно розплоджував коників-стрибунців

мало до чого путящим він був чоловіком
але не боявся нічого
і носив ще він шлейки бузкові
Жінка його прозивала великим ледащом
або й можливо великим ящуром
так і є гадаю великим ящуром
чи як інакше
чи я знаю
чи згадаю
Уся ця ніщота дно мілких шухлядок і сміття
моєї пам'яті
Я вже не знаю кінця моєї історії
А пам'ять
як вона зроблена пам'ять
на що вона схожа
на що буде схожа пізніше
та пам'ять
Можливо вона була зелена на спогад
про вакації
можливо стала вона тепер великим кошом
з кривавої лози
з маленьким світом у ній забитим
і етикеткою з словом Верх
зі словом Низ
і потім ще слово Скляне великими
червоними літерами
або синіми
або бузковими
чому б не бузковими
врешті сірими чи рожевими
бож я маю вибір тепер.

(Переклад Івана Кошелівця)

ВСЕСТОРОННІЙ МАЙСТЕР ВІДРОДЖЕННЯ

Юрій Лавріненко

"Це мистецтво освіжає душу!"
Максим Рильський!

Хоч написана і впорядкована у цілість за кілька років концентрованої неподільної праці — монографія В. Павловського про В. Г. Кричевського властиво являє собою продукт цілого життя її автора. Вадим Павловський мав в особі Василя Кричевського свого вітчима, виховника і друга. Вдячний син не ухилився від обов'язку зберегти і увічнити у формі цієї елегантної книжки головну спадщину свого духового батька. Книжка незамінна тим, що до неї увійшло дещо з таких інформацій, які знав, зберігав і збирав тільки Вадим Павловський у родинній традиції.

Отже, мабуть, не буде перебільшенням сказати, що ця монографія про всестороннього майстра відродження добре відзначає 25-літній ювілей УВАН у США. Книжка увійшла у вибране коло найважливіших непроминальних видань УВАН: *Софія* — монографія про київську катедру; *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*, базована на оригінальних документах письменниці і її родини; *Історія Української літератури* Д. Чижевського; *Ukrainian Historiography* Дмитра Дорошенка й Олександра Оглоблина; наукове видання поеми Івана Франка *Мойсей* з найновішими інтерпретаціями у статтях Юрія Шереха-Шевельова.

Щоб заголовки нашої статті не звучав порожньою патетикою, треба дещо сказати про складний термін і поняття Українського Відродження. Цей 400-літній процес перемог і поразок життя України має вже три історичні фази, що їх можна приблизно й гіпотетично означити такими умовними назвами: 1. *Козацька* (16-18 ст.), 2. *Сковородино-Шевченківська* (кінець 18 до кінця 19 ст.), 3. *Державницька* (перша половина 20 ст.).

Василь Григорович Кричевський був всестороннім майстром і будівничим третьої фази Українського Відродження. Його рене-

Вадим Павловський, Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. Монографія з 10 кольоровими і 175 чорно-білими ілюстраціями, 222 сторінки українського тексту і резюме англійською мовою. Нью-Йорк: УВАН, 1974.

сансова всебічність виявилася характеристично і в тому, що він свідомо пробував охопити (якщо не синтезувати) і попередні дві історичні відродженські фази: *козацьку* і *шевченківську*. Цьому охопленню сприяла тісна співпраця Кричевського з істориком Михайлом Грушевським, який власне перший науково обґрунтував тезу Українського Відродження, а зокрема його першу історичну фазу — козащину. Грушевський присвятив три або й чотири томи своєї *Історії України-Руси* студіям козащчини — як "нового фактора" "*відродження культурних і національних сил...* де вперше на пам'яті історії український народ виступає активно, творцем своєї долі і життя".

І Грушевський і Кричевський вивчали минуле задля активного будівництва сучасного і майбутнього — третьої, *державницької* фази вікового Українського Відродження. У монографії Павловського цей момент співпраці двох діячів-будівничих можна бачити на багатьох конкретних прикладах.

Зокрема ж ренесансово життєрадісний і життєтворчий мистець Кричевський наче хотів подолати насильне розрубання, фрагментацію життя України на окремі історичні шматки. Бувши мистцем і вченим разом, Кричевський свідомо намагався стати тією міцною і живою ланкою сучасності, що єднає минуле з майбутнім в одну життєтворчу цілість України. Минуле він брав не тільки шевченківське і козацьке, а й давні, античні часи в Україні. Не кожному дано такі великі сили й таланти, щоб виконати цю творчу ролі ланки між минулим і майбутнім. У Кричевського в цьому ділі вирішально заважила одна чисто відродженська риса його особистості. Це та риса, яку відомий дослідник європейського Ренесансу Волтер Пейтер визначає у найбільших майстрів Ренесансу так (курсив мій):

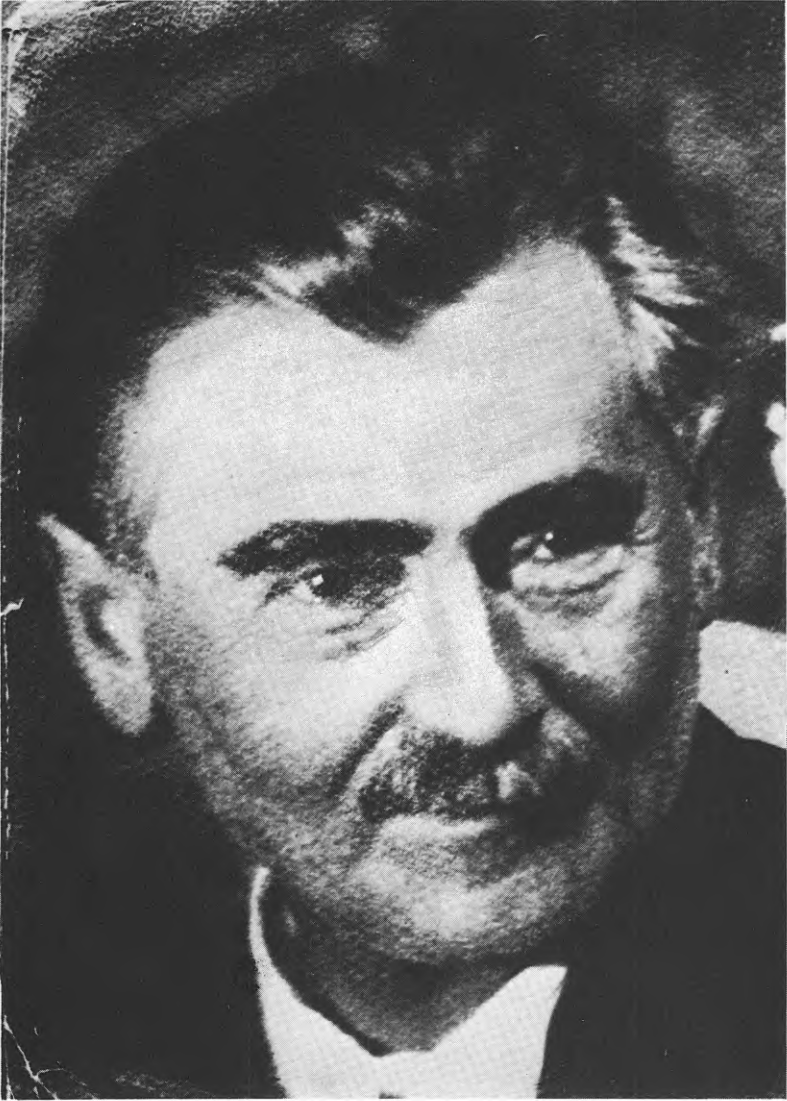
"... *бути при фокусі, де найбільше число життєвих сил єднуються у їхній найчистішій енергії ... дістати якнайбільше можливих пульсацій у кожний мент ... хотіти максимум вражень, переживань*".²

Вадим Павловський, очевидно, має на увазі ці ренесансові риси Кричевського, коли характеризує його як "найвсестороннішу індивідуальність" (стор. 131). Це стверджують усі. Дещо скептичний щодо Кричевського Яків Гніздовський теж підкреслює цю ренесансову свідомість у Кричевського: "своєю багатосторонністю він нагадує мистців Ренесансу".

1. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, 4 вид., 11 т. (Нью-Йорк: Видавниче т-во Книгоспілка, 1954-58), т. 7, стор. VII [курсив мій — Ю. Л.].

2. Walter Pater, *The Renaissance* (New York, 1959), стор. 158-159.

3. Яків Гніздовський, "Василь Кричевський та українське мистецтво", *Сучасність*, 1973, ч. 1, стор. 38.

В. Г. Кричевський (1925-26)

Будинок земства в Полтаві (1903-08)

Однаке Гніздовський, здається, ставить під сумнів мистецький успіх Кричевського, як нібито *позамистецький* і згадує при тому *позалітературний* успіх Собору О. Гончара. Не слід знецінювати значення *Собору* в боротьбі нашої поневоленої літератури за свободу індивідуального вибору бодай української теми й матеріалу. Але стильово *Собор* таки сировина, часом наче

побутовий чи подорожній нарис, написаний у дорозі "з коліна". А Кричевський? Цей мистець весь у протилежному — в *естетичній прецизності*. Називайте як хочете його мистецтво, але це *мистецтво* і це *стиль*, продумано завершений прецизною стилістикою, досконалим виконанням, яке сьогодні можна бачити хіба якраз у Гніздовського. Стаття Гніздовського подає цінну думку про шкідливість не тільки підміни мистецького критерію національним чи яким іншим позамистецьким, вона також слушно застерігає взагалі проти "звужування поняття українського національного мистецтва до історично-фолкльорних ознак". Цю слушну тезу Гніздовський неслухно застосовує до Кричевського, мовляв, у цих звужувальних ідеях "невтомним реалізатором був Василь Кричевський". Це останнє можна сприйняти в контексті статті як спробу долучити Кричевського у справді убогий і провінційний комплекс "народництва", яке підміняло поняття нації селянством, а культурну творчість "лікнепом" і "просвітою". (Народницькі покоління куди більше видавали, читали і любили майже цілковито безстилевого Грінченка, ніж прецизно-стилевого Коцюбинського чи Лесю Українку). Складається враження, що для Гніздовського, зокрема і в мистецтві Кричевського, лишається неясним, "що таке індивідуальна творчість, а що народна і де кінчається історія і де починається майбутнє".

Цілком схвалюючи основний принцип Гніздовського, хочеться заперечити сумнівне застосування тієї тези до Василя Кричевського.

Поперше, історизм Кричевського поглиблений та розширений і часово і філософічно. Через козацьку добу Кричевський іде далі вглиб часу: до княжої і навіть ще далі — до "античної" доби України (греко-кримські архітектурні мотиви картин Кричевського, наприклад, *Партенит*, у дусі якого він потрактував навіть *Вулицю в Києві*, що дістала другу нагороду на виставці в Лондоні). До речі, під час визрівання Кричевського далі розкопувано і досліджувано "античну" добу в Україні. Інтерес мистця сягав ще далі: до трипільської культури й мистецтва, наприклад, подані в монографії орнаменти для вибійки при майстерні Варвари Ханенко в Оленівці (1913).

Подруге, Кричевський не стояв на місці, поступово звільнявся від соціального і філософського звужування поняття "народний". Павловський дуже доречно цитує думку мистецтвознавця Г. Радіонова про те, що український народний орнамент несе в собі впливи прадавніх орнаментів різних народів Сходу і Заходу (включно з клясицизмом, бароковим тощо); про самостійну аналізу їх у Кричевського, який, наприклад, рослинний орнамент вивчав

4. Там само, стор. 39-40.

"із методичністю вченого ботаніка". У цій "колосальній праці", — пише Радіонов, — Кричевський "виводив якийсь абстрактний закон, узагальнено-типовий орнамент, ніби родовий орнамент... Він інтерпретує по-своєму народний орнамент, який у такій інтерпретації *вже не є народним...* Це *вже орнамент самого Кричевського, його стиль*. Але основа народна" (у монографії стор. 86. Курсив мій — Ю. Л.). Павловський не вдається докладніше в цей дуже цікавий і складний аспект його теми. На питання, що таке індивідуальний стиль Кричевського, ще немає відповіді ні у Павловського, ні у Гніздовського, хоч вони намагалися підійти до дефініції того стилю.

Зрештою, культурний розвиток, ерудиція, професійність Василя Кричевського були європейського масштабу. Він студіював (не дуже модну тоді в Росії) філософію Канта (також Шопенгауера та інших), кохався в музиці Баха, слухав у Харківському університеті потрібні йому спеціальні курси, зокрема порівняльної історії мистецтва. На нього справили велике враження розкопи Трої (проведені Шліманом у 1870-их роках), нововідкриті зразки клясичного мистецтва, про що він слухав спеціальну доповідь у Харкові. Воскресіння давньої забутої культури сповнювали Кричевського мрією, що Україна, "мала Троя", може, теж має свої прадавні поховані навек культурні скарби. До речі, часи творчо-культурного росту Кричевського позначені в Україні розкопами і відкриттями скитського і трипільського мистецтва (цим останнім він цікавився особливо). Кричевський, студіюючи праці Джона Раскіна, мабуть, сприймав його ідею *суверенної краси* як заборона проти нелюдського в людині, про те, що добре мистецтво твориться тільки тими народами, що ним тішаться. Відвідуючи не тільки Петербург з його Академією мистецтв і колекціями, а й Рим та багато інших міст Італії, Кричевський докладно знайомився з оригіналами мистецьких шедеврів різних епох, зокрема європейського Ренесансу.

Універсальні мистецькі критерії Кричевського виявилися наочно, коли він, працюючи в архітектурному бюро міста Харкова і в приватній відомій фірмі академіка Олексія Бекетова, десять років архітектурно оформляв відомі великі будинки центру міста Харкова в "новогрецькому стилі". Тут він ніби здійснював мрію Василя Каразіна про перетворення напівсолон'яного Харкова на метрополію, "нові Атени" (Кричевський народився рівно сто років після народження його земляка з Слобожанщини — Василя Каразіна: 1773 — 1873).

Що Василь Кричевський був свідомий себе як мистця Українського Відродження (зокрема його нової тоді, третьої історичної фази), видно між іншим із того факту, що його перший український архітектурний проект — будинок Полтавського земства —

був означений написом: "південно-російський ренесанс" (монографія, стор. 26). Термін "південно-російський" у той час був офіційно-примусовий (замість забороненого "український"). І все ж шовіністично-російська газета *Кієвлянин* протестувала проти самого задуму цього стилю і балачок про нього, глузливо заявляючи: "... єдиний зразок українського стилю — солом'яний курінь на баштані" (монографія, стор. 90). Проте, ініціатор Українського Відродження в архітектурі перемиг, будинок у його стилі був споруджений, і з того почався "Український національний рух в архітектурі" (див. під таким точно заголовком статтю Ол. Назар'єва в журналі *Ілюстрована Україна*, Львів, 1914, ч. 2; монографія, стор. 91).

"Солом'яний курінь" вимагав реваншу. Нагодою до нього могла бути орнаментация на стінах високої двоповерхової парадної залі будинку Полтавського земства. Та як на зло її доручили не Кричевському, а мистцям, обмеженим "народницькою" наївністю (популярному тоді пейзажистові Васильківському). Кричевський забрався до Києва і там працював собі над проектом орнаментів для свого архітектурного твору в Полтаві. Як побачимо далі, ця праця набрала програмового характеру. Кричевський далі поглибив нею поняття Українського Відродження і мистецтва, аж до основоположного для людства праміту *Першотворення* — упадку — *Відновлення Світу*.

Як у наймодернішій трактовці Еліяда, так і в давній Сковородиній праміт відновлення (чи відродження) поєднує

5. Тут відкривається окрема бездонна тема про міти і праміти відродження взагалі, українського зокрема. Модерна наука мітології ставить ідею *відновлення* в центрі основоположних прамітів і релігій людства. Мірсеа Еліяд говорить про цю ідею так: "Світ мусить періодично відновлюватися — або ж згинуть". Бо, мовляв, досконала "Повнота, сила Початку зникає", ідеально створений Світ деградує, ніби псується. Правда, він "може періодично відновлюватися — кінець року заступається новим початком" [Mірсеа Еліаде, *Myth and Reality* (New York, 1963), стор. 43].

Для такого глибокого поняття відродження Кричевський міг мати українські джерела. У частих розмовах з М. Грушевським міг чути його давню виношувану думку, що в дохристиянських великодніх обрядах України панує "ідея розбудженої творчої продуктивної енергії" [М. Грушевський, *Історія української літератури*, 5 т. (Нью-Йорк: видавниче т-во Книгоспілка, 1959-60), т. I, стор. 174].

Кричевський читав твори Сковороди. Цей філософ бачив подвійну природу світу, постійне змагання в ньому двох начал — життя і смерті, а цю останню розглядав як стимулюючий перехідний момент вічного життя і писав: "Отже, світ у світі є то вічність у тліні, життя в смерті, пробудження у сні, світло в тьмі, у відчаї — надія... древо жизні стоїть і триває" [Г. Сковорода (Київ, 1961), т. I, стор. 382].

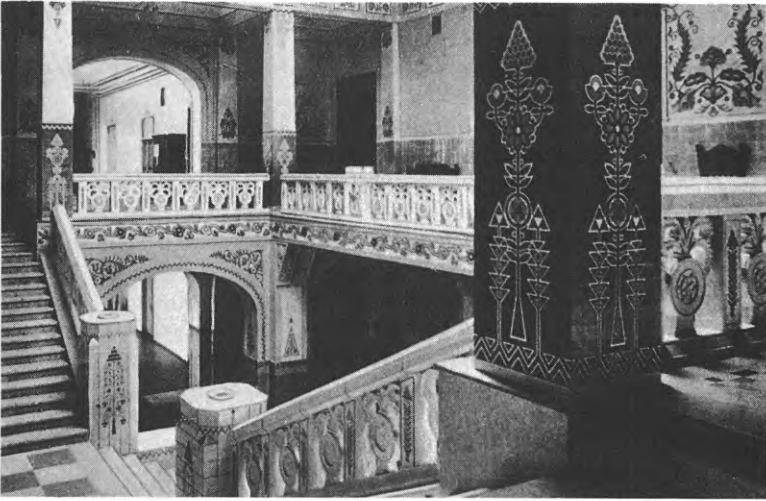
"віталізм" із песимізмом, має радше трагедійний характер. Він робить виклик людині — стати активно по стороні життя і відродження. Василь Кричевський повнотою прийняв цей виклик на себе. Для високої парадної зали будинку Полтавського земства в його проєкті орнаментациї коронне місце посідає "фантастично-казкове", у тисячоліттях легендарне "дерево життя".

"Дерево життя" належить до основоположних прамітів і релігій людства. Воно виступає під різними назвами: "космічне дерево", "дерево безсмертя". В Індії це "святе дерево" — *ашвата* дерево. У старозавітній Книзі Битія — це один із перших творів Бога: "дерево життя — посередині раю", також у християнській новозавітній книзі *Об'явлення* Іоанна. Яблука з нього "дають вічне життя, а листям його лікують народи". Історик релігій і мітів твердить, що "дерево життя" стало *архитипом*, усталеним образом росту і життя рослин, весняного пробудження і відновлення. "Але не 'натуральна' весна родить міт, а навпаки релігійне переживання ідеї *відновлення* (первочатку, відбудови) світу попереджає возвеличування весни як воскресіння природи. Це містерія періодичної регенерації космосу, яка являє собою основу релігійної значимости весни".

В Україні символ і міт "дерева життя" був дуже стародавній. Сковорода тільки філософськи осмислив і актуалізував його — і то якраз *на початку* другої фази Українського Відродження (остання третина 18 ст.). Твір Кричевського *Дерево життя* з'явився, мабуть, як наслідок його "колосальної роботи" над аналізом і синтезом українського орнаменту (про неї наведено вище думки мистецтвознавця Г. Радіонова). Цей твір, мабуть, загинув у пожежах Полтави (40-вих років) і Києва (січень 1918), бо в монографії Павловського бачимо тільки спрощені графічні варіанти його на кількох обкладинках книжок. Як нереалізований на стіні проєкт орнаментациї парадної зали Полтавського земства зберігався в архівах його Музею земства. Колишній директор музею Вадим Щербаківський так описав цю картину у листі до В. Павловського 3. 3. 1953:

"Я бачив її намальовану в четвертину дійсної великості. Це було дерево життя, яке можна було колись бачити на стінах селянських хат... Враження від дерева Василя Григоровича було трохи подібне до леонардівського (родовідне дерево Сфорца роботи Леонардо да Вінчі), хоча стиль був зовсім інший... У Василя Григоровича було фантастичне дерево, казкове... Враження від нього незабутнє" (монографія, стор. 90-91).

6. Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion* (New York, 1957), стор. 150-151.

Інтер'єр Полтавського земства (1903-08)

Вернімося до цитованої вище думки знавця Ренесансу Волтера Пейтера про специфічну здібність видатніших творців європейського Ренесансу: *"... бути при фокусі, де найбільше число життєвих сил еднаються у їхній найчистішій енергії"*.

Василь Григорович Кричевський якось незмінно й обов'язково усе першим був при кожному черговому фокусі творчих ініціативних сил третьої історичної фази Українського Відродження (перша половина 20 століття). Назвемо головніші з них у хронологічному порядку:

1. При архітектурному оформленні великих будинків центру Харкова, що саме тоді ріс на столицю капіталу й індустрії України.

2. При розкопах і дослідженні праісторичних городищ.

3. При шевченківському русі 1910-16 років із його керівним Об'єднаним комітетом у Києві.

4. При відродженні української держави й культури в Києві 1917-19 років.

5. Нарешті, він був при центральному творчому живчиківі Розстрілюваного Відродження 1920-30-их років, коли без нього не могли обійтися ні Яновський, ні Бажан, ні Хвильовий (мистецькі обкладинки та оформлення книжок: *Майстер корабля*, *Будівлі*, журналу *Літературний ярмарок*), ні навіть Микола Зеров, що написав кілька сонетів на мотиви картин Кричевського та користався порадами приятеля-мистця щодо відвідин античних пам'яток у Криму; не могли обійтися без Кричевського ні Все-

українська академія наук з історичною секцією Грушевського, ні Українська академія мистецтв, ні ВУФКУ — центр народження українського кіномистецтва на чолі з Довженком... А. Петрицький був вихованцем Кричевського.

Натурально, що Кричевський, людина особисто скромна, платив за цю несамоовиту творчу активність найвищу ціну: був в'язнем під розстрілом ЧК в січні 1919, найперші московські гарматні набойки армії Муравйова на Київ запалили і знищили його помешкання, і в ньому, як пише Павловський, "згоріло абсолютно все, що він мав у своїх колекціях і творах... вибіг із полум'я палаючого будинку тільки з донькою на руках" (монографія, стор. 40-41). А потім у ті криваві дні й місяці, коли північні напасники масово вистрілювали населення Києва, мистець переховувався з родиною в підвалі Історичного музею.

Вітальний відродженський хист і вдача та трохи щастя рятували його також і в пізнішу розплатну хвилю сталінського терору. Він діждався власної великої ретроспективної виставки творчости в Києві 1940 року, напередодні нової всеукраїнської катастрофи (другої світової війни). Тут у кількох великих залах, не зважаючи на безповоротні втрати частини доробку, показано 400 малярських праць, 300 — графічних, понад сто — архітектурних, понад 250 — матеріалів кіна і театру. Численні відвідувачі оглядали, переживали як свято. Максим Рильський записав у книгу відвідувачів: "Це мистецтво освіжає душу!"

Очевидно, треба тільки вітати мудре відмежування Якова Гніздовського від звукування національного українського мистецтва до безособового "фолкльору" і куцою "історизму", де не знати, "що таке індивідуальна творчість, а що народна, і де кінчається історія, і де починається майбутнє". Це застереження зокрема корисне на відзначення 100-ліття народження Василя Григоровича Кричевського. Воно, у спілці з монографією Вадима Павловського, дуже помагає додумати, що Кричевський був індивідуальний мистець, противник безличного копіювання природи і готових зразків. Його син, мистець Василь Васильович, занотував про це так думку Василя Григоровича: "Батько вважав, що картина є штучним твором, який існує поза природою. Дійсність природи переходить через темперамент мистця, виникає на картині як мистецька дійсність, що існує незалежно від тієї дійсности, що оточує нас" (монографія, стор. 143). Монографія Вадима Павловського являє незамінний крок, хоч і вона ще далеко від повної презентації величезного доробку всестороннього майстра відродження. Але вже з неї напрошується думка: у творчості Кричевського історія шукає своїх початків і вивершень та відкриває двері у майбутнє, для нових українських мистців.

22 ТРАВНЯ 1971 РОКУ

Леонид Плющ

Присвячую моєму братові по Дніпропетровській психтюрмі Анатолієві Лупиносові.

Може, дехто з читачів не знає, що являє собою для України 22 травня. Тому поясню: у цей день до Києва привезли труну Тараса Шевченка.

У середині шістдесятих років під керівництвом ЦК ЛКСМУ біля пам'ятника Шевченка у цей день почали влаштовувати збори молоді, на яких молоді діячі української культури і студенти читали вірші Тараса Шевченка, свої вірші тощо. Але через декілька років ці зустрічі біля пам'ятника стали справою самої молоді. Клуб творчої молоді, що в організації цих зустрічей відіграв головну роль, за прояви "українського буржуазного націоналізму" був розпущений; ЦК ЛКСМУ, який спочатку добре ставився до клубу, відійшов від участі у вшануванні пам'яті Тараса Шевченка. А самі ці зустрічі з кожним роком набирали все більшого розголосу. У 1968 році влада вирішила зробити святкування пам'яті Тараса Шевченка офіційним, але названо це "Фестивалем дружби народів". Задум задушити стихійний вияв любови української молоді до Кобзаря за допомогою офіційної демагогії не вдався: після офіційної частини (промов, пісень офіційних співаків тощо) почалася неофіційна — не вимушена, щира, протилежна першій.

(Слід зауважити, що такі ж самі явища відбувалися і на зустрічах 29 вересня в Бабиному Яру, де збираються люди різних національностей, щоб ушанувати пам'ять загиблих тут від рук німецьких катів й українських поліцаїв. Спочатку ці збори були стихійні, потім поділилися на офіційну частину, в якій усякі пройдисвіти головним чином паплюжать "сіоністів" та Ізраїль, і неофіційну, під час якої люди просто мовчазно стоять поряд з кегебістами і думають про жахливі події нашого століття: про Майданек, Бабин Яр, Колиму тощо).

Ми з кількома товаришами домовилися влаштувати 22 травня 1971 року невеличку вечірку, на якій учасники її будуть читати свої статті, присвячені Шевченкові.

Коли ми вже зібралися їхати, задзвонив телефон. Невідомий звернувся до мене гарною українською мовою:

— Ми втрьох приїхали з Івано-Франківського і хочемо з вами

зустрітися. У нас є до вас деякі доручення. Чи будете ви біля пам'ятника?

Я боявся, що він почне казати через телефон про суть доручення, і тому перервав йому мову:

— Добре, я буду біля пам'ятника о 10 годині вечора. Але як ми впізнаємо один одного?

— Ми вас знаємо.

В Івано-Франківському я нікого не знав. Подруге, говорити через телефон про доручення — величезна необережність. Тому я відразу подумав, що то КГБ хотіло дізнатися, чи будемо ми біля пам'ятника (і дійсно, біля пам'ятника до нас ніхто й не підійшов).

Щойно від'їхавши від свого будинку, ми побачили, що за нами їде кагебістська машина. (Маючи деяку практику, таке не важко зауважити, якщо це звичайний нагляд. Але при потребі вони вміють маскуватися).

Вечірка була досить цікава. Обговорювали статті, були цікаві дискусії: Шевченко і російські слов'янофіли, релігійні мотиви у Шевченка тощо.

Після вечірки ми пішли до пам'ятника. Біля нього невеликою купкою стояла молодь. Навколо, щільнішим колом стовбичили філери, звичайно, в цивільному одязі. Що це агенти КГБ — було видно з їх п'яних пик, з байдужости до навколишнього: для них це було чергове завдання, мабуть, не зовсім зрозуміле. Неподалік стояли міліцейські машини.

Ми встигли якраз на початок неофіційної частини. На поміст зійшла дівчина, вийняла якусь газету і почала читати статтю з неї. Спочатку, перед читанням, вона говорила каліченою українською мовою, потім перейшла на російську (я підкреслюю цю дрібницю, бо мені, українцеві, було приємно, що ця погань не належить до українських патріотичних кіл). Виявилось, що ця газета — *Литературная газета*. У статті мова йшла про те, що Ізраїль намагається через емігрантів випомповувати з СРСР золото. Дівчина заявила, що вона виконає пантоміму і прочитає вірш, коментар до статті. Пантоміма складалася з цинічних жестів: дулі (і більш вульгарно-сексуальних жестів руками) та вихиласів стегнами. У вірші було сказане, що ізраїльтяни виплекали гібрид корови і жирафи (при цьому вона зобразила руками великий живіт, як символ вагітності). Голова цього гібрида знаходиться в Києві, а вим'я — в Тель-Авіві. Євреї намагаються доїти цього гібрида. Закінчувався вірш словами:

— Будешь ты вонючий жид.

Натовп молоді мовчав. Мене це обурило, і посеред поетичних вправ дівчини я вигукнув:

— Фашистка!

Філери засичали на мене:

— Не мешайте девушке говорити!

По закінченні її виступу натовп молоді почав голосно й одно-
стайно вигукувати:

— Ганьба! Ганьба!

На поміст зійшов хлопець, відрекомендувався студентом
університету і почав говорити, що виступ цієї дівчини тут, біля
Тараса, у цей день — ганебний. Він сказав, що всі народи повинні
бути братами, далі прочитав Шевченкову поему *Холодний Яр*.
Потім був черговий виступ, у якому промовець теж обурювався
проти слів дівчини і сказав (точніше — натякнув), що ми ж не
паплюжимо росіян, а чому ж росіяни говорять таке про євреїв.

Тут ми побачили, як дві солідні жінки виводять з натовпу під
руки ту дівчину, дівчина протестує. Її, як ми всі зрозуміли, повели
до міліції (але вже наступного дня стало відоме, що вона
спокійнісінько повернулася додому).

Четвертою виступила мила з себе дівчинка і прочитала
власний вірш. Зміст його був такий: ось ви (тобто кагебісти) стоїте
тут і дивитесь на нас злими очима. Але (так закінчувався вірш)
знайте, що декабристи з'являться знову.

Дальших віршів не пам'ятаю. Слід зауважити, що не було
жодного шовіністичного виступу з українського боку (і не тому,
що навколо стояли кагебісти — деякі вірші були дуже гострі).

Нам треба було повертатися додому, і ми пішли від
пам'ятника. Як стало відоме пізніше, пішовши, ми втратили дуже
гострий виступ Анатолія Лупиноса, який у своєму вірші говорив,
що Україну гвалтують кати, що кляпом їй заткнули рота тощо.
Його заарештували, і я зустрівся з ним уже в Дніпропетровській
психтюрмі.

Заарештували не фашистську провокаторку (бо задум був
дуже ясний: настроїти українську молодь проти євреїв, а потім
доводити, що українці — антисеміти), а чесну розумну людину,
яка дуже любить свою націю.

P.S. Я написав цю статтю, щоб розповісти тут, на Заході, в якій
духовній атмосфері живе українська, єврейська і російська
молодь й інтелігенція.

LEX JUSEPHOVICIA 1876

З приводу 100-ліття заборони українства

Монтаж Романа Сольчаника

"Нехай європейський читач продумає все це до кінця, нехай він, якщо буде спроможний, уявить собі картину тих жахливих обставин, в яких живе українська нація. Зазнаючи тягару урядового гніту, що придушує і російський народ, український народ терпить ще й гноблення за свої національні прагнення. Народ позбавлений всякої можливості освіти, бо існуючі школи працюють лише над обмосковленням дітей, що вчаться в них; література заборонена; мова звідусіль вигнана: з церкви, з школи, з урядових і громадських установ; кожне українське слово... викликає поліційний нагляд і часто доводить навіть до ув'язнення, заслання, голоду в наслідок позбавлення права працювати! І все це діється в країні, в якій політичні злочини карають без судового розгляду... в якій політичні в'язні морять себе голодом, щоб домогтися очищення їх камер від *навмисне* поставленої гидкої посудини, заповненої екскрементами, щоб отруювати повітря. Усе це треба мати на увазі, щоб зрозуміти становище українських патріотів, переслідуваних московським урядом".

Читаючи наведені рядки, можна б сміло припускати, що це витяг з якогось твору з середовища сучасного українського руху опору. Але це зовсім не так! Ці рядки знаходимо в брошурі анонімного автора, виданій під кінець 19 ст. з метою ознайомлення західноєвропейського світу з Емським указом та його наслідками.¹

Емський указ — поворотний пункт в історії українського народу. 18 (30) травня 1876 року, точно сто літ тому, "цар визволитель" Олександр II під час перебування в Емсі затвердив черговий російський замах на українство наступного змісту:

1. Une Nation opprimée (Genève, 1895), стор. 30. Твердження Світозара Драгоманова ("Незнаний серед українців твір М. Драгоманова", *Українські вісті* від 4 червня 1950), ніби цю брошуру написав його батько, безпідставне, бо свого часу М. Драгоманов виступив з гострою критикою цієї праці (див. М. Драгоманов, "Порабощающийся народ", *Народ*, ч. 5, 1 березня 1895, стор. 61-63).

"Міністерство внутрішніх справ. Головне управління в справах друку. 5 червня 1876 року. Ч. 3158.

"Государ Імператор 18 (30) минулого травня височайше зволив повеліти:

"1) Не допускати ввозу в межі Імперії без окремого дозволу Головного управління у справах друку жадних книжок і брошур, видаваних малоруським наріччям.

"2) Друк і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів тим самим наріччям заборонити, за винятком лише:

а) історичних документів та пам'яток і

б) творів красного письменства, але з тим, щоб при друку історичних пам'яток беззастережно дотримувати правопису оригіналів, а в творах красного письменства не допускати ніяких відхилень від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозволи на друк творів красного письменства видавати не інакше, як після розгляду в Головному управлінні в справах друку.

"3) Заборонити різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друк на ньому текстів до музичних нот.

"4) Припинити видавання газети *Киевский телеграф*. Цю височайшу волю пропоную Головному управлінню в справах друку належно виконати.

"За М. В. С. Заст. Мін. ст. секр. кн. Лобанов-Ростовський".²

В історії переслідувань національних груп від російського самодержавства цей акт лишається унікатом. (Литовцям заборонено в 1863 році вживати латинську абетку, але не рідну мову). Як його пояснити?

Полеміку навколо цього питання розпочав у 1927 році відомий тоді керівник марксистської історичної школи Матвій Яворський. Виступаючи в типовому для тих часів войовничому тоні, Яворський піддав критиці статтю М. Грушевського "Ганебній пам'яті", уміщену в журналі *Україна*:

"...де [у названій статті — Р. С.] й аналізуються коротко мотиви цього указу, аналізуються, однак, виключно з боку інтересів 'затопленого дзвона', як каже М. Грушевський, проти культурних інтересів 'широкого, здорового, нормального розвит-

2. "До історії указу 1876 року про заборону українського письменства", *Україна*, I, т. II, травень 1907, стор. 150-151. Чомусь у більшості посилань на Емський указ (*Правда*, М. Драгоманов, С. Єфремов й ін.) автори до його тексту не включають четвертого пункту, що стосується закриття газети *Киевский телеграф*. Це пояснюється, мабуть, тим, що указ видано таємним адміністративним порядком і вперше він появився у вигляді обіжника начальника Головного управління в справах друку В. Григор'єва, в якому цей пункт пропущений. Див. В. Міяковський, *Ювілей цензурного акту 1876 року*, Київ, 1926, стор. 13 (відбитка з журн. *Бібліологічні вісті*, 1926, ч. 3, стор. 62-73).

ку українського народу', себто, як це видно з основної думки М. Грушевського, виключно проти культурних інтересів української нації, як такої. Академік Грушевський не вперше шукає таких мотивів для цього указу... Але я ні в якому разі не згоден із тим, щоб виключно так пояснювати цей акт 1876, як це робить М. Грушевський, себто пояснювати його з боку одних культурних інтересів та ще й єдиного українського 'народу' ".³

Далі Яворський висвітлює процес революційного руху на Україні у 1860-их і 1870-их роках і доходить до наступного висновку: "І якраз через те, що ця мова, українська мова, була на той час слугою революційної пропаганди на Україні, і впали на неї такі заборони, як валуївська 1863 року та емська 1876 року".

Скільки нам відоме, Грушевський не відчував потреби спростовувати твердження свого критика. І справді не було підстави для продовження полеміки. Адже немає сумніву в тому, що український революційний рух існував і дедалі більше давав про себе знати, починаючи з 1860-их років. Це прекрасно довів сам Яворський у *Нарисах історії революційної боротьби на Україні* (Харків, 1926-28). Але годі вважати членів київського відділу Географічного товариства Антоновича, Чубинського, Житецького, Русова чи навіть Драгоманова революціонерами в 1876 році.

Власне Драгоманов відразу після виїзду на еміграцію вказував на те, що Емський указ:

"...має суто літературне значення. Спрямований він проти всілякої малоруської літератури, театру й навіть музики — особливо проти популярної елементарної літератури... Тепер поставлено питання про форму, а не про зміст малоруської літератури, про саму літературу і не про політику й загалом про ідеї".⁴

Драгоманов повторив це своє твердження два роки пізніше на паризькому літературному конгресі в 1878 році:

"Дехто згадує про книжки українською мовою, що були видані з метою соціалістичної пропаганди. Але ця пропаганда провадиться тепер всіма мовами. А крім того, соціалістичні книжки українською мовою публікуються тепер не в Росії, а в Австрії і Швейцарії, і кількість їх збільшується з кожним днем після указу. Цей указ заборонив видання в Росії книжок українською мовою, які були цілком не шкідливі".⁵

Правда, можна припускати, що Емський указ мав на меті

3. М. Яворський, "Емський акт 1876 р.", *Прапор марксизму*, 1927, ч. 1, стор. 115-116.

4. М. Драгоманов, *По вопросу о малорусской литературе* (Вена, 1876), стор. VII.

5. *La Littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au Congrès Littéraire de Paris en 1878 par Michel Dragomanow*, (Genève, 1878), стор. 38.

припинити розповсюдження саме тієї української соціалістичної літератури, про яку згадує Драгоманов. Однак, перша українська соціалістична публікація *Парова машина* Сергія Подолинського появилася на весні або на початку літа 1875 року,⁶ тобто після того, як київські україножери на чолі з Юзефовичем підготували ґрунт для указу. Отже, про соціалістичну літературу українською мовою перед 1875 роком не може бути й мови. З другого боку, якщо головною метою указу було бажання перешкодити українцям знайомитися з соціалістичною літературою, то належало б вжити відповідних заходів головним чином супроти російської мови. На це між іншим звертає увагу реферат Російської академії наук 1905 року:

"За що ж підпала під обмеження і переслідування українська література? Чи за те, що поміж людьми, які брали участь у ширенні і творенні українських книжок були такі, що мріяли про відділення України від Росії? Дати позитивну відповідь на се питання було б дурницею; дати таку відповідь значило б допустити можливість обмежень і переслідувань на нашу великоруську літературу взагалі... коли такі прагнення були б серед них, вони знайшли б собі вислів і на великоруській мові, користування якою не було українцям заборонене. Великоруська мова могла так само успішно, як і українська, служити зброєю пропаганди на користь сепаратизмові..."⁷

А як з культурно-національною проблемою, на яку особливий наголос клав М. Грушевський? Тут, мабуть, ніхто не буде заперечувати ворожого наставлення російської бюрократії і в значній мірі інтелігенції до культурницьких виявів українства впродовж 19 століття. Зайве було б згадувати про ставлення російських публіцистів до української мови й культури, починаючи від демократа В. Белінського і кінчаючи реакціонером Катковим.⁸

Нам здається, що Федір Савченко, автор ґрунтовної праці про Емський указ, цілком слушно поєднував культурно-національні і політичні аспекти, які привели врешті до заборони українства:

6. *З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток* (Відень, 1922), стор. 41.

7. *Заборона українського слова в Росії*, (Скрентон, 1916), стор. 40-41.

8. Див. Іван Кривецький, "Не было, нет и быть не может!" *Літературно-науковий вістник*, т. XXVI, квітень-червень, 1904, стор. 128-158; там таки, т. XXVII, липень-серпень, 1904, стор. 1-18; Сергей Ефремов, "Вне закона. К истории цензуры в России", *Русское богатство*, XII, ч. 1, січень, 1905, стор. 64-104. Особливий інтерес викликає стаття Elżbiety Hornowy, "Prześladowania ukraińskiej kultury przez rząd carski za panowania Aleksandra II," *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, Seria A, Filologia rosyjska*, 1972, стор. 113-130.

"Емський акт 1876 року — спадкоємця Валуївського з 1863 року. — що з причин політичної тактики царського уряду залишився таємним указом по лінії цензурній та інших відповідних апаратів державної машини, Юзефович прив'язав до діяльності Київського Відділу Р. Г. Т-ва. Відверто указ ставив перед собою мету знищити культурно-національне українське життя, але висилкою особливо небезпечних, на думку його авторів, українських діячів та іншими засобами змагався боротися проти українських революційно-соціалістичних організацій, що так чи інакше були зв'язані також і з українськими національно-революційними осередками — старою й новою 'Громадами' ".⁹

Зрештою, в колишній царській імперії, як і в теперішній її спадкоємці в радянській формі, стосовно українства не так уже й легко відокремити мову, культуру й національність від політики. Про це розповідають наступні статті і матеріали.

Донос Михайла Юзефовича 1875 року підготував відповідний ґрунт для урядових репресій супроти українства, завершених Емським указом. Нижче подаємо витяги, передруковані в українському перекладі з повного тексту, уперше опублікованого в праці Ф. Савченка Заборона українства 1876 року (Харків-Київ, 1930), стор. 372-381.

ДОНОС М. ЮЗЕФОВИЧА: "ПРО ТАК ЗВАНИЙ УКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ РУХ"

Ні племінний партикуляризм ні тим ще менше сепаратизм, ніколи не мали й не мають жадних коренів у нашому житті; сучасне ж українофільство — це не що інше, як засіб утворення внутрішнього заворушення для суто революційних цілей.

Між російськими племенами ніколи не було національної ворожнечі. Віра, мова, історичні первні й ідеали — все в них спільне....

З часів возз'єднання Малоросії з російською державою з її боку не було жадної ознаки відокремлення, а, навпаки, тисяча фактів свідчать про її беззастанне прагнення до повного злиття в загальнонародну єдність. Скажу навіть більше: почуття відданости царям, при однаковій силі, мабуть, жвавіше лунає в серці

9. Федір Савченко, *Заборона українства 1876 року*, (Харків-Київ, 1930), стор. 228. Ця праця перевидана в 1970 році як т. 14 у гарвардській серії українських студій.

малоросіянина, ніж у решти російського народу, оскільки у них воно свіжіше, на подобу того як у людей, що повернулися до своєї родини після довгої розлуки....

Очевидно, що при такій однорідності у руських племен не могло бути місця для жадної їх виключності. Малороси ніколи не ставили рідний край вище батьківщини, а якщо любов до неї виявлялася у деяких освічених людей у співчутті до свого племенного елемента — до його звичаїв, мелодій, поетичної творчості, історичних переказів і тому подібних місцевих рис, то це було таким же природним почуттям, як любов до свого рідного вогнища. Деякі любителі рідного краю бавилися навіть зображенням племенних звичаїв і типів місцевими нариччями, але й це не інакше, як у жартівливому розумінні, і першим з цих літературних спроб виявився не епос, а карикатура на малоросіян у пародії *Енеїди* Котляревського. Коли спали на думку епічні риси малоруського племені, то Гоголь почав їх зображувати загальнолітературною мовою. Про окрему малоруську літературу ніколи не було й гадки. За свідченням історика Києва, малороса Закревського, до недавнього ще часу вся малоросійська література, яку він наводить, виявилася вагою, рівною 18 фунтам з золотником. От у якому стані перебувало українофільство в народному розумінні ще декілька років тому! Саме це слово не існувало. Політичні ідеї малоруської винятковості є вигадкою австрійсько-польської інтриги, а в нас вона приведена в рух поляками на початку 60-их років. Це сталося перед моїми очима...

Перший приступ політичного українофільства до формальної пропаганди почався в 1861 році журналом *Основа*, розпочатим у Петербурзі Білозерським на спілку з Кулішем. Цей Білозерський став тоді ледве чи не головним двигуном українофільської інтриги, першим завданням якої тоді було запровадження малоруського нариччя у викладання в народних школах. З обмеженим і надзвичайно хитрим і вкрадливим розумом, з стійким і здатним прикидатися характером, Білозерський умів здобути собі й службову посаду й ролю керівника в Петербурзькому українофільському гуртку. У Малоросії співчуття до *Основи* виявилось таким слабим, що, проіснувавши менше двох років, вона змушена була припинити своє існування через брак передплатників, головний контингент яких був зосереджений у Петербурзі...

Що стосується власне українофільства, то, не зважаючи на всі спроби розворушити його, воно до останніх часів лишилося на рівні походючої балаканини, яка, як можна було сподіватися, сама собою виснажить і замовкне. У теперішньому своєму значенні воно виявилось для всіх несподіванкою. Я вважаю, що українофільська вигадка, у розумінні політичної партії дії,

народилася не в Києві, а в Петербурзі. Київ надав їй лише поле діяльності. Принаймні першим кроком щодо створення такої партії послужила етнографічна експедиція, споряджена в тутешньому краю Географічним товариством і доручена з допомогою Костомарова одному з найбільших дурисвітів і невгамовних агітаторів — Чубинському. Вибір цей дивовижний тим, що перед його ухваленням Географічне товариство звернулося до мене, як до свого члена, через професора Кояловича, з проханням подати йому відомості про особу Чубинського як уродженця тутешнього краю. Мавши нагоду пізнати цього пройдисвіта від самого його приїзду сюди, я повідомив Географічному товариству, що Чубинський, кандидат Петербурзького університету, прибув сюди як запеклий нігіліст і вправлявся тут нігілістичними проповідями по сільських базарах і ярмарках...

Доручення, запропоноване йому від такої установи, як Географічне товариство, природно надало йому особливого авторитету в очах молоді і взагалі провінціальних людей, так що, роз'їжджаючи по краю з урядовим повноваженням, йому не трудно було навербувати цілий легіон підлабузників і навернених на його віру співробітників. З завзяттям неофітів усі ці люди постачали йому з усіх сторін всяке етнографічне дрантя, звичайно, підібране, за даною програмою, з упередженими цілями. Без перевірки, без жадної критики, навіть без жадної системи вождь експедиції, на живу нитку зшиваючи це дрантя, надсилав його до Географічного товариства, яке, знову ж таки завдяки патронатові Костомарова, видало його своїм коштом у кількох томах, присудивши авторові на додаток почесну золоту медалю. Таким чином Чубинський приготував українофільські дріжджі. Треба було лише зібрати їх в одну посудину, щоб приготувати з них потрібний продукт. Цією посудиною і став у Києві відділ Російського географічного товариства. Тут мені припадає зробити дуже некорисне для мене зізнання, що своїм здійсненням цей відділ зобов'язаний перш за все моїй легковажній помилці. Вважаючи його корисним ділом і не зрозумівши його справжньої суті, я дав себе обдурити, підписався на чолі його засновників, залучив до нього кілька шанованих людей, а наша фірма ввела в оману і місцеве начальство й вищий уряд.

Відділ швидко пішов своїм заздалегідь продуманим розвитком: створив попри нас свою величезну переважаючу більшість; першого ж року придбав спеціальну книгарню, влаштував видавничу діяльність, заснував свій орган *Київський телеграф* з власною друкарнею і пустив у рух за копійчаними цінами свої тенденційні видання, у тому числі викривлену переробку на малоруському наріччі гоголівського *Тараса Бульби*, де

всі слова: Росія, російська земля, росіяни усунені й замінені словами: Україна, українська земля, українець, а кінець-кінцем пророче проголошено навіть майбутнього українського царя!

Такі рясні плоди показують, що ґрунт був заздалегідь підготований петербурзьким етнографом.

Дуже до речі для теперішніх засновників Відділу знайшовся в Київському університеті доцент Драгоманов, здавна тут знаний своїм демагогічним напрямом, зухвалим характером і здатністю до паперового слововиверження без жадного серйозного наукового фонду, а тому з безсоромним ставленням до науки, як до всякого іншого засобу. Він сам себе величає членом європейської демократії і, вступивши до Географічного відділу, в пресі став головним речником прагнень українофільського демократизму, працюючи як у нас, у *Вестнике Европы*, так особливо і за кордоном, де увійшов у безпосередні особисті зносини з галицькою антиросійською партією під назвою Товариства "Просвіти" (освіти) й виступив борзописцем в її органі *Правда* під іменем Українець.

Тому ж борзописцеві ми завдячуємо і вияснення, яке не лише жадного сумніву щодо значення, яке містить у собі теперішній у нас українофільський рух.

Київський відділ, не бентежачися катастрофою, яка спостигла Драгоманова, продовжує йти обраним шляхом. На його засіданні 3 жовтня обрані в члени добре тут знані демагоги: медик Нос і якийсь Кониський, що обидва вже побували на засланні, перший — в Архангельську за розповсюдження в Чернігові брошури *Земля і Воля*, а другий, здається, в Вологді, за революційну пропаганду в Полтаві...

А зараз старання демократів пожвавити перекази й старі буйні інстинкти в народі тутешнім неначе починають уже викликати відгуки з його боку. Не сам я тут думаю, що розбійницькі зграї, озброєні, в масках, що появляються в краю, є не що інше, як початки гайдамаччини, що зароджується в теперішніх головах. Дай Боже, щоб ми помилилися. Хоч у нас політична зараза не може мати такого руйницького значення, як на Заході, алеж були і в нас приклади такої зарази, яка загрожувала долі Росії лихоліттям, про яке страшно подумати. Тому енергійні заходи для припинення зла konieczні, але не часткові заходи, що припиняють окремі вияви, і не паліативні, а радикальні, що викорінюють самі причини, які дають злу можливість розростатися .

Висновки надзвичайної комісії, призначеної Олександром II у серпні 1875 року для припинення "українофільської пропаганди", слід уважати проектом заборони українства Емським указом. Передруковуємо їх у цілості з цитованої праці Савченка (стор. 381-383).

ВИСНОВКИ НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ ПРИПИНЕННЯ "УКРАЇНОФІЛЬСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ"

З метою припинити небезпечну з державного погляду діяльність українофілів уважалося б відповідним у майбутньому взяти до розгляду наступні заходи:

а) *Стосовно Міністерства внутрішніх справ.*

1. Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління в справах друку жадних книжок, що видаються за кордоном малоруським наріччям.

2. Заборонити друкування в Імперії тим же наріччям будь-яких оригінальних творів або перекладів, за винятком історичних пам'яток, але з тим, щоб і ці останні, якщо вони належать до усного народного письменства (як пісні, казки, прислів'я) були друковані без відступу від загальноросійського правопису (тобто не друкувалися так званою "кулішівкою").

Примітка I. Цей захід був би не чим іншим, як розширенням Височайшого наказу від 3 липня 1863 року, яким було дозволено допускати до друку малоруським наріччям тільки твори, які належать до галузі красного письменства, допущення ж книжок тим же наріччям як духовного змісту, так навчальних і загалом призначених для початкового читання наказано було припинити.

Примітка II. Залишаючи в силі вищезгаданий Височайший наказ, можна було б дозволити до друку малоруським наріччям, окрім історичних пам'яток, і твори красного письменства, але з тим, щоб додержувався в них загальноросійський правопис і щоб дозвіл давано не інакше, як після розгляду рукописів Головним управлінням у справах друку.

3. Заборонити такою ж мірою різні сценічні вистави тим наріччям, тексти з нотами й публічні читання (оскільки вони тепер мають характер українофільських маніфестацій).

4. Підтримати газету *Слово*, яка видається в Галичині у ворожому до українофільства напрямі, призначивши їй бодай

невелику, але постійну субсидію, ¹ без якої вона не може продовжувати існування і буде змушена припинитися (україно-фільський орган у Галичині, газета *Правда*, в загальному ворожа російським інтересам, видається при значній допомозі поляків).

5. Заборонити газету *Київський телеграф*² на підставі того, що її номінальний редактор Снежко-Блоцький спієний на обоє очей і не може брати жадної участі в редакції, якою постійно й довільно завідують люди, запрошені до того видавництва Гогоцькою з гуртка людей, приналежних до найнеблагонадійнішого напрямку.

б) *Стосовно Міністерства народної освіти*

6. Посилити нагляд з боку місцевого навчального начальства, щоб не допускати в початкових школах викладання, жадних предметів малоруським наріччям.³

7. Очистити бібліотеки всіх нижчих і середніх шкіл у малоросійських губерніях від книг і книжечок, заборонених параграфом 2 даного проекту.

8. Звернути серйозну увагу на особовий склад учителів у Харківській, Київській і Одеській навчальних округах, зажадавши від кураторів цих округ списку імен учителів з оцінкою кожного **щодо** благонадійності стосовно українофільських тенденцій і позначених неблагонадійними або непевними перевести до великоруських губерній, заміняючи їх уродженцями цих останніх.

9. На майбутнє вибір людей на вчительські посади в зазначених округах покласти, щодо благонадійності цих людей, на сувору відповідальність тих, хто рекомендує їх на призначення, з тим, щоб відповідальність, про яку говориться, існувала не лише на папері, але також і на ділі.

Примітка I. Існують два Височайші накази покійного Государя Миколи Павловича, не скасовані Верховною Владою, а тому й тепер зберігають силу закону, котрими покладено сувору відповідальність кураторів округ і загалом навчального начальства не терпіти в навчальних закладах людей з неблагонадійним напрямом думок, не тільки поміж учителями, але й поміж учнями. Було б корисно нагадати про них.

Примітка II. Уважалось б корисним взяти за загальне правило, щоб у навчальних закладах округ: Харківської, Київської й Одеської призначати переважно вчителів великоросів, а малоросів розподілити по навчальних закладах С. — Петербурзької, Казанської й Оренбурзької округ.

1. Збоку дописано: "1000 р. із суми III жанд., не вводити висновок у текст, а мати лише на увазі".

2. Збоку дописано: "з уваги на шкідливий вплив газети".

3. Збоку дописано: "це не істотне".

10. Закрити на невизначений час Київський відділ Імператорського географічного товариства (подібно до того, як у 1860-их роках закритий був у цьому останньому Політико-економічний комітет, який постав в оточенні Статистичного відділу і відтак допустити відкриття його наново, даючи право просити про його відкриття місцевому генерал-губернаторові, але з усуненням назавжди тих людей, які скількинебудь непевні у своєму суто російському напрямі.⁴

в) *Стосовно III Відділу Власної Його Імператорської Величності Канцелярії*

11. Негайно вислати з краю Драгоманова й Чубинського, як непоправних і рішуче небезпечних у краю агітаторів.⁵

Далі передруковуємо в уривках анонімну статтю п. з. "Świeży zamach Moskwy na Rusinów", яка появилася в двох числах львівського щоденника Gazeta Narodowa (ч. 160, 15 липня 1876 і ч. 161, 16 липня 1876).

ПОЛЬСЬКИЙ ГОЛОС ПРО ЕМСЬКИЙ УКАЗ

I

У той час, коли в Конгресівці, з запровадженням від 13 липня московського урядування в судівництві, Москва усунула польську мову з останнього дотепер урядового притулку; коли так порушує одне з головних природних прав людини і народу, а впроваджуючи хабарництво і беззаконність в судовій справі, руйнує головну реальну підставу суспільства, навіть без істотної, тривалої фактичної користи для влади, — дістаємо копію указу, який дозволяє ще більш варварське насильство над русинами під московською владою.

[Далі подано текст Емського указу].

II.

Указ, який ми вчора подали на цьому місці, є зовсім

4. Збоку дописано: "дозволити М. В. С. ввійти у відповідні зносини з ким належить у справі дослідження заходів щодо даль. напрямку цієї справи".

5. Збоку додано: "вислати із краю з заборонаю в'їзду до півден. губ. і столиць під таємний нагляд".

недвозначний. Заряджено в ньому все, що може зарядити лише п'ястук, який фактично посідає владу, п'ястук, величезний силою, як і варварством тієї влади. Зовнішні вияви народного життя русинів у строях і т. п. віддавна заборонені руській інтелігенції під владою батога.

Цим наказом подвійно, бо безпосередньо і посередньо, хочуть винищити духовне життя русинів під московською владою. Безпосередньо, бо дозвіл на друк руських творів зроблено цілковито залежним від беззаконности цензури, і то не місцевої київської, харківської, але аж петербурзької, — а посередньо накиданням московського правопису...

Трудно заперечити, що цей указ буде сильним ударом по духовному життю закордонних русинів, — але не смертельним ударом. Можна спалити збіжжя, можна не допускати до обробітку землі — але самої землі ніхто не переможе, якщо ця земля є багатомільйоновим народом з окремими природними рисами. Лише Бог може ці риси змінити і переробити на московський лад. Москва мусіла б мати Божу силу, щоб досягнути цілей, передбачених указом, тобто стирання руських національних рис і перетворення русинів з фактичних підданых Москви на расових москалів... але руський народ, котрий пережив стільки літ незіпсованим, народ зі землею пов'язаний, ніколи не розплинеться в монголізмі.

Зрештою, хто заборонить закордонним русинам писати і друкувати, оминаючи цензуру, або спроваджувати чисто руські твори з-за границі без дозволу урядової влади? Тимчасово цей удар буде сильний для русинів — але благотворний назавжди. Цього роду гноблення зміцнює душу гноблених: може бути менше творів в обігу, але вони будуть такими важливими, як заборонені свого часу твори поетів і політичних діячів еміграції 1831 року в Галичині. Байдужі перетворюються на фанатиків, сплюхи спроможуться на чуда. Як велика пожежа, як морська буря, національне переслідування викликає чудодійне захоплення. Діти стають героями, розважливі мужчини прагнуть пальми мучеництва... Бути русином і бути в добрих стосунках з Москвою надалі не можна. Можна бути лише зрадником або патріотом з відданістю. Напевно буде багато зрадників, але у сто разів більше справжніх патріотів — usque ad finem!.. Щирим галицьким русинам не потребуємо говорити, що тепер пора їм робити!

Одним з перших відгуків на Емський указ була редакційна стаття, авторство якої, мабуть, належить Володимирові Барвінському, п. з. "Указ проти руського язика" у львівській Правді. (IX, ч. 13-14, 31 липня 1876, стор. 500-505). Передруковуємо її без жадних змін.

ЛЬВІВСЬКА ПРАВДА ПРО ЕМСЬКИЙ УКАЗ¹

Так проскрибувало російське правительство руський язик з границь російської "імперії"! Ми поминаємо дивовижну прояву що министерияльні власти на взір бл. п. гр. Голуховського пошились в філологи и поставили свою власть правительственну вище научних виводів Міклошица, Малиновського и дру. учених, називаючи руський язик "малоросійськимъ нарѣчіємъ" и силкуючись закувати наш язик в желізні пута "общепринятаго русскаго правописанія". Самовладність, деспотизм и неучтво не можуть оператись на науці и правді. Та й не в сім лежить вага сего акту російського правительства!

Перед нами стоїть доконаний факт, що російське правительство зборонило ввозити в границі Росії які небудь книжки и брошури в руськім язичі и заказало не тільки печатати але й читати первотвори и переводи в руськім язичі (з виімком красної* словесности), подавати руський текст до нот и представляти руські твори сценічні.

Сумний се факт грубого насилія для нашої народности, — соромний для російського правительства!

Щож могло спонукати російське правительство до такого замаху на истноване руського язика, котрим говорить майже 15 міліонів російських "підданих"? Ми не хочемо тут говорити про чувства, які викликує сей акт насильної самоволі в грудях кожного Русина. Ми хочемо розглянути річ без найменшої пристрасти. Коли тяжко буде усправедливити се розпоряджене гр. Толстоя и Тимашева з загального становиска, то сто раз тяжше буде се для Русинів, а коли сама людскість обуриться на такий акт насилія, то сто раз більше обуриться серце кожного Русина!

1. Перед початком поданого тут тексту (п. з. "Указ проти руського язика") наведено Емський указ в російському оригіналі.

*В указі сказано загально "произведенія изящной словесности". Ми не знаємо чи министерство не схоче и що до понятя красної словесности дати цензорам осібногю поученя, котре обмежило б ще більше се непевне поле призначене для "общепринятаго русскаго правописанія". Усе, що коли небудь сказано розумного и поважного галицькими Русинами проти правительственной опіки над правописю за часів гр. Голуховського, можна тепер mutatis mutandis сказати проти російської Голуховщини.

Звичайно забороняєся тільки те, що зле, шкідливе або небезпечне. Язик чи нарічіє се твір природи, а не вимислу людського. Нікому не прийшло ще на думку вважати який небудь язик чи нарічіє за щось шкідливого, небезпечного або злого. Тут власне можна вивісти засаду: Alles was ist, ist vernünftig! Язик чи нарічіє не потребує свого оправданя, бо їх оправдує и боронить сама природа. Нищити насильно язик, значить грішити проти природи. А кожде погрішене проти природи мститьса самою природою.

Російське правительство очевидно, вважає вже само "малороссийское нарѣчіе", ёго истнованє и розвій яко щось небезпечного, шкідливого и злого, бо забороняє печатанє и читанє книжок и брошур в "малоросс. нарѣчїи" без згляду на їх зміст. Коли було б небезпечне або зле тільки те, що печатаєся в руськім язичі, то сѣму злому змогло би правительство дуже добре зарадити своїми цензорами, котрі вже досі знали доволі тамувати розвій нашої словесности. Тай надто, коли б се була, властива причина сѣго заказу, то такий заказ повинен би вийти передовсім проти великоруському язикови, на котрім писані майже всі революційні книжки вимірені проти Росїї. А коли б російське правительство не вважало розвою руської словесности небезпечним и шкідливим "предѣламъ імперїи", то не ограничало б руського язика тільки на красну словесність з "общерусскимъ правописаніємъ"! Відома ж річ що розвій и вихованє народу можливі тільки в ёго рідній мові. Так очевидно, що коли розвій руської словесности шкідливий и небезпечний російському правительству, то шкідливий ёму и розвій и освіта руського народу, а пожадана темнота. Може бути, що гр. Толстой министр просвіти хоче в сей спосіб доповнити свого діла роспочатого кляссичним вихованєм в школах, а знаного свого часу и в Австрїї під назвою: "Verdummungssystem". Коли ж правительство вважає руський язик небезпечним для добра Росїї, то не повинно забувати на наслідки сеї проскрипції. Историчні памятники истнованя руського язика сягають до тисяча літ и за підмогою сѣго язика виріс доперва теперішний литературний язик російський. Русь-Україна заселила російську словесність не одним словом и не одним пером писарським. До російської словесности вїшло чимало русько-українського духа, що виховався тою тепер небезпечною и шкідливою мовою, що від тисяча літ гомоніє по широкій Русі-Україні! Так чи ж можливе, щоб и російський язик литературний, був зовсім вольний від тої шкідливої и небезпечної власности руського язика, котрий тепер "воспрещается"? Чи не годилобся після министеряльної логики ограничити и російську словесність тільки до офіціяльної словесности?!

П. П. Толстой и Тимашев не признають правда самостійности руського языка, а називають ёго "малороссийскимъ нарѣчіемъ", нарічіем російського языка, костею від кости російської! Коли ж се "малороссийське нарічіє" має бути вже само про себе для "імперії" небезпечним и все одно революційним, а се нарічіє не тільки истнує на папері, але й живе в устах 15 мільонів російських "підданих", — то тим же самим признають п. п. міністри, що після їх думки велика часть імперії, яко така для себе самої шкодлива и небезпечна, що зерно Росії, російський народ (до котрого очевидно після розуміння міністрів належить и русько-український народ) обіймає в собі живий зарід зла революційного и деструктивного, що тим самим Россия або твір зовсім неприродний, або о стільки зле зложений, що для свого добра вимагає ампутації сього 15 мільонового рака, котрий росточує імперію своїм "малороссийскимъ нарѣчіемъ". За для добра імперії належало б тоді або вставити сим 15 мільонам народу великоруські язики, а коли се неможливе, так вигубити до крихти се небезпечне плем'я! Чи ж хотіли п. п. Толстой и Тимашев сим своїм наказом малороссийського наріччя доказати перед світом, що истнованє, розвій и зріст руської словесности незгідний з истнованєм и розвоєм Росії, а истнованє и розвій руського народу неможливий в російській імперії?!

Ми не знаємо чи п. п. міністри застановились над сими консеквенціями, які виходять з їх распорядженя, як не знаємо чи в загалі застановились над наслідками такого насильного акту.

Коли б було узасаднене се распоряджене російського правительства, коли б руський язык, котрим говорить так велика часть Росії, був дійсно для Росії небезпечним и шкодливим, тоді належало б передовсім застановитись правительству над тим, чи має така держава животність и підставу свого биту. Кожда держава може розвиватись и рости в потугу тільки з розвоєм и просвітою своїх народів. А коли до сповнення сього процесу оказуєся конечним розвій питомого языка и питомої словесности, то розвій російської держави не може обійтись без повного розвою руського языка и ёго словесности. Забороняючи печатанє руських книжок и читанє руських творів забороняє правительство тим самим розвій великої части російської держави и заковує її у пута темноти и нужди.

Намість причинятись до цивілізаційного розвою, засуджує правительство власну державу на смерть моральну. Заказ печатаня и читаня руських книжок и брошур ніяк не можна погодити з добром самої держави, а правительство, котре видає такі закази, грішить не тільки проти прав людскости але передовсім проти правдивому інтересови власної держави.

Ціле розпоряджене министерське само собою виявляє жерело свого походження. Погрішаючи проти здорового розуму и природнього складу річей, накидаючи руському язикови "общерусское правописаніе" министерство відкрило тим самим се жерело, з відкіля ринуть всі нещастя и кривди для нашої народности. Ми дуже добре знаємо, що такі вимисли могли зродитись тільки в головах київських донощиків à la Юзефович et tutti quanti, котрі добиваються незаслужених почестей и грошевих користей неустанним ляканєм Россії "українським сепаратизмом", брехливими доносами про українських революционерів и представленєм нашої словесности и народности яко щось для Россії небезпечного. Сі люде, котрим скорше годилобся місце між преступниками як чиновниками Россії, завзялись разом з редакцією "Кіевлянина" баламутити російське правительство доносами на найповажніших и найбільш заслужених людей на Україні и недопускають правительства до зрозуміння правдивого значеня русько-українського діла. Їх интерес ніяк не дасться погодити с правдою, бо коли б російське правительство оцінило и зрозуміло українське діло по ёго поважній стороні, и скинуло с своїх очей шкла закопчені доносами київських брехунів, тоді побачило б живу правду: що найбільші вороги добра Россії се ж ті донощики и крикуни на український сепаратизм.

Скористали сі донощики з спосібности, яку подав переїзд царя через Київ в Вересню 1875 р. Цар Александер II запитав у Київ саме під той час, коли по всій Россії гомоніли про соціялізм, про революцію, бунти и тайні заговори. Майже повсюду відбувались ревизії, допроси, увязнення... Серед загального замішаня и постраху ловили лихі люде в мутній воді свою рибу. Щоб згубити якого чоловіка, треба було тільки обвинити ёго о соціальну пропаганду. Щоб споганити яку справу в очах правительства, треба було тільки приліпити її соціальну, комуністичну латку. Київські донощики вже від довшого часу бачили, як усувається грунт під їх ногами, як стирається барва російського патріотизму з їх лисїї шкіри. Настигала остання пора ратуватись перед... здемаскованєм. А не було лучшого способу, як окричати українське діло революційним комунізмом и соціялізмом, а щирих працївників для добра народу, заденунціювати революционерями. Діло повелося! Київські донощики наново зафарбували свою шкіру російським патріотизмом, а українська справа стала в очах правительства на рівні з революцією.

Цар и правительство налякались революційного марева и вийшов указ з 5. Червця 1876 Ч. 3158. Юзефович et tutti quanti

доказали, що не даром сидять у Києві и стережуть українського сепаратизму. Ціль була досягнена...

Ось де шукати властивого жерела новочасної руїни русько-українського слова.

Ми не дивуємось, що в Києві найшлися такі люде. Так дієся и діятимєся всюди, де з брехливих доносів можна доробитись маєтку и чинів. Нам тільки дивно, що російське правительство давши послух "радї нечестивих" понехало права людскости и склонилось до такого діла, котрого прийшло би и Турції посоромитись. Ми не знаємо ні одної держави на світі, де б який небудь язик яко такий був зборонений и противузаконний а печатанє и читанє яких небудь творів в певнім язиці чи нарїчю беззглядно було заказанє. Ще ж менше можемо дошукатись в исторії такої держави, де б обивателям не можна було розвивати свого язика в власній державі. В тім згляді ніхто незаперечить Росії первенства. З жалєм мусимо сконстатувати, що тепер в Росії навіть жиди користуються більшою свободою мисли и слова, як Русини. Се неперечно факт намятний, зарівно для нас, як и для Росії.

Тяжкий удар задає російське правительство нашій словесности и нашому народови. Може надовго зависнуть сі желізні пута навязані живому слову живого народу руського на Україні, може на довгий час остановиться розвій нашої словесности української, а просвіта народу, ёго добробит, а навіть добробит цілої Росії може чимало опізнятись. Однак ж такий стан не остоїться. Правда зо дна моря виринає и все на верх вийде. Нема на світі такої сили, щоб поконала на віки правду, щоб знівошила праведне житя живого народу. Свічні люде російської громади недадуться заманити київським денунциянтам. Вся свічна верства Росії, вся Славяншина, вся Европа стане по стороні руського народу проти правительственного насиля. Скріпленей сею моральною силою, не впаде наш народ під обухом обскурантизму и деспотизму.

Можна зборонити печатанє книжок, але годі заказати истнованя живого язика, живого народу; годі спинити розвою того, що жиє и жити хоче!

Жиє и житимє мимо сєго заказу наше слово, наша пісня, наша дума. Потай цензурного и бумажного світу українська мати сповиваючи малого співатимє колибельну пісню українську, на кождій могилі, на кождім шляху згадає Українець українську думу славної бувальщини, дівоча пісня українська гомонїтимє широко й далеко, як широка Русь-Україна, а материнська и батьківська любов все таки виливатимєся рідним, українським словом.

С'єго буде на тепер доволі, щоб не загинула наша народність на Україні.

Україна перебуде своє лихолітє.

Настигла ж пора для галицьких Русинів сповнити довг для цілої руської народности. Україна дала нам взоровзір народнєго розвою положила непохибні підвалини нашої народнєї словесности, зберегла наше слово від заглади. Тепер має Галичина повести дальше велике и святе діло народнєго відродженя. Сподіємось, що Галичина сповнить своє заданє! Де важитесь про жите нашої народности, там напевно не буде між Галицькими Русинами ніяких партий, ніякої незгоди; кождий Русин пійме важність теперішнєї хвилі а всі щирі люде получат свої сили до підмоги народнєго діла. Спільними, з'єднаними и оживленими силами здоліємо розжарити ту животність у нашім народі, яка конечна в кождій тяжкій, хочби тільки переходовій хвилі недолі народнєї.

Не забуваймо ні на хвилину, що на нас спадає вся одвічальність за долю и недолу нашого народу. Най єднаються наші сили до правдивої и щирої просвіти нашого народу, най відживають наші писателі, що може заскоро зложили свої пера, най виростають, виробляються и потужнішають нові, молоді, невтомні працєвники словесні. Не страхаймося тяжкої праці, а патріотизм наш най не кінчиться на добрій волі и гарних словах. Від краю до краю по цілій нашій Русі най загомоніє щирий поклик до поважної, трівалої, невтомної праці. Коли доконаємо великого и тяжкого діла просвіти нашого народу, тоді розіллєся світло правди крізь найгустійші кордони на всю Русь-Україну и розсвітить тьму неволі світлом правди... Коли розведемо поважну працю словесну, коли розкриємо в нашій словесности перед світом нашого духа народнєго, коли сею словесністю поставимо на полю цивілізаційної праці міліони нового, животного народу, тоді побачить ціла Россія, побачить и російське правительство кривду сподіяну нашому народови нерозважним послухом ради нечестивих.

Може троха за пізно схаменуться...

Ми ж працюймо, щиро працюймо, щоб сповнились слова козацького батька:

"Ще не вмерла козацька мати!"

Поданий тут відкритий лист Михайла Драгоманова і Михайла Павлика був розданий членам міжнародного літературного конгресу у Відні (20-24 вересня 1881 року). Вперше надрукований російською мовою в Женевському журналі Вольное слово (I, ч. 9, 22 вересня — 4 жовтня, 1881, стор. 9), а згодом включений Павликом у мові оригіналу п. з. "Communication présentée au Congrès Littéraire International de Vienne 1881" до третього тому Переписки Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, 1876-1895 (Чернівці, 1910), стор. 517-519. Цей лист так само, як виступ Драгоманова з гострою критикою політики царату щодо українства на міжнародному літературному конгресі в Парижі 1878 року, з зрозумілих причин не ввійшов до двотомника літературно-публіцистичних праць Драгоманова, виданого у Києві 1970 року.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ М. ДРАГОМАНОВА І М. ПАВЛИКА

Вельмишановні Добродії!

У 1878 році один з нас мав честь подати на міжнародний літературний конгрес, що засідав тоді в Парижі, записку у формі брошури під заголовком: *"Українська література, вигнана російським урядом. Записка, подана Паризькому літературному конгресові від Михайла Драгоманова"*.

Ця записка стисло викладала літературний рух серед слов'янської нації, українців, званих також в Австро-Угорщині русинами, а в Росії малоросами, і вказувала літературному світові на існування наказу, виданого в 1876 році цензорам у Росії, що майже в цілості виганяв письменство мовою, якою в цій імперії розмовляє населення сімнадцятьох мільйонів людей.

Ось цей наказ: [далі подано текст Емського указу].

Було б зайве наполягати на несправедливості такого наказу і на шкоді, якої він завдає народній освіті та інтересам людей, які обрали собі за фах українські видання в Росії. Ця заборона суперечить також інтересам літераторів в державі, у столиці якої відбуваються засідання теперішнього конгресу, тому що українська, чи то русинська, нація налічує 3 500 00 своїх представників у Австро-Угорщині (в Галичині і Буковині, у Східній Угорщині), а наказ 1876 року замикає російську границю для русинських видань Австро-Угорщини, хоч і який невинний був би зміст останніх.

Ми вважаємо своїм обов'язком цим повідомленням пригадати

представникам літературного світу всіх цивілізованих націй, що вищезгаданий наказ надалі лишається в силі.

Редактори українського огляду *Громада*
М. Драгоманов, з Росії
М. Павлик, з Австрії

Женева, 15 вересня 1881 року

Записка Константина Воєнського, урядника Головного управління в справах друку представлена ним Головному управлінню 12 листопада 1900 року. Згодом передана Академії наук у зв'язку з переглядом заборони українства в 1904-1905 роках і надрукована як додаток до реферату Академії Об отмене стеснений малорусского печатного слова (СПБ, 1905). Текст передрукований тут у перекладі Івана Франка із збірника Заборона українського слова в Росії (Скрентон, 1916, стор. 53-59).

ІСТОРИЧНА ЗАПИСКА К. ВОЄНСЬКОГО

Провідним принципом для цензурного уряду при роздивлюванню друкованих творів на малоруським наріччю служить найв. наказ із 18 мая 1876 р. з пізнішими доповненнями.

В серпні 1875 р. з огляду на завважене оживлене діяльності тзв. українофілів була покликана за найв. наказом спеціальна Рада над сим питанєм під проводом міністра внутр. справ генерал-адютанта Тімашева, в якої склад входили: міністер нар. просвіти, обер-прокурор св. Синода граф Д. А. Толстой, головний начальник III відділу власної Його Імп. Вел. канцелярії ген.-адют. Потапов і голова київської Археографічної комісії, тайний радник Юзефович.

При обмірковуваню питання Рада опирала ся головно на комунікатах тайного радника Юзефовича і по части на відомостях зібраних Головною управою в справах друку і III відділом власної Й. І. В. канцелярії.

На думку тайного радника Юзефовича ідея малоруської самостійности являла ся видумкою австрійсько-польської інтриги і не мала ґрунту в історії та в дусі малор. народу. Пропаґанда українофілів до остатнього часу не мала успіхів; важне значіне вона здобула аж від заснованя в Києві відділу Імп. Р. Географічного товариства, в якого склад війшли особи крайне

"неблагонамірненні", а сучасне українофільство маскує собою ідеї соціалізму і тому вимагає енергічних заходів для запобіження лихови.

Із відомостей Головної управи в справах друку Рада добачила, що цензурний уряд у літературній діяльності українофілів бачить змагане — відокремити ся від великоруської літератури, а за тим тайний замах на державну єдність Росії.

Третій відділ власної Й. І. В. канцелярії звернув увагу на розширюване серед сільської людности книг і брошур на малоруським нарічю, хоч і дозволених до друку цензурою і в своїому змісті вільних від антиправительственного характеру, але роздаваних із наперед повзятою метою.

На підставі тих уваг Рада признала, що українофільський рух походить із "превратного" переконання про різку різницю між малоруським і великоруським наріччями і має кінцевою метою зразу літературне, а далі й політичне відокремлене Малоросії від решти Росії, а се явище небезпечне. Супроти сього Рада постановила: 1) завести обмежуючі постанови що до Київського відділу І. Р. Геогр. Товариства; 2) устави догляд над учителями і бібліотеками всіх шкіл малоросійських губерній; 3) допомагати русофільську галицьку газету "Слово", і нарешті для зупинення розширюваня книг і брошур на малоруським нарічю випрацювала ось які правила:

1. Не допускати довозу в границі імперії без окремого на се дозволу Головної управи для справ друку ніяких книг і брошур видаваних за границею на малоруським нарічю.

2. Друковане і видаване в імперії оригінальних творів і перекладів на тім нарічю заборонити з виємком лише а) історичних документів і памяток і б) творів красної словесности, з тою одноче умовою, аби при друкованю історичних памяток безумовно захував ся правопис оригіналів, а в творах красної словесности щоб не допускати ніяких відступок від загально принятого правопису і щоб дозвіл на друк творів красної словесности давав ся не инакше, як по перегляді рукопису в Головній управі для справ друку.

3. Заборонити також різні сценічні вистави і відчити на малоруським нарічю, а також і друковане на ньому текстів до музикальних нот.

Постанови Ради були затверджені царем д. 18 мая 1876 р., при чім надто цар наказав замкнути київський відділ І. Р. Геогр. товариства в його тодішньому складі.

В р. 1881 висше згадані правила були піддані переглядови з причини поданих міністрови внутрішніх справ відзивів: київського, подільського і волинського генерал-губернатора генерал-

адютанта Черткова і тимчасового харківського генерал-губернатора князя Дондукова-Корсакова. Перший підніс, що остра постанова 1877 р., принята без відома і згоди місцевої адміністрації, не оправдуєть ся дійсною потребою і викликає лише небажане роздразнене серед південно-руської інтелігенції. Признаючи пожаданім скасоване обмежень 1876 р. задля зміцненя довіря до правительства, генерал-адютант Чертков радив поставити літературні твори на малоруськім нарічю в однакові цензурні умови з творами на обще-руськім язичі. Князь Дондуков-Корсаков думав, що правила 1876 р. не лише не осягнули ціли, але викликали незадоволене навіть у щирих прихильників єднаня з Росією і для того домагають ся значного злагодження: на його думку треба зняти заборону сценічних вистав і музикальних творів на малоруськім нарічю; видане творів на малор. нарічю треба допускати залежно від їх змісту; учителям початкових шкіл у малоруських гурерніях треба позволити давати поясненя протягом першого року року науки по малоруськи. Лише повна заміна російської мови малоруською хоч би лише в початковій школі могла би вважати ся небажаною для державної єдности.

Після всепідданнійшого реферата міністра внутрішніх справ графа М. П. Ігнат'єва царь наказав обміркувати питанє про правила 1876 р. в окремії Раді при участі тайного радника Побідоносцева, державних секретарів Островского і Сольского і начальника Головної управи для справ друку, гофмайстра князя Вяземского. Рада признала потрібним задержати правила 1876 р. в силі і на далі, поробивши в них лиш ось які поповненя, що не змінюють принципів положених в основу правил.:

1) Пункт 2 правил доповнити поясненем, що до числа видань, які позволяєть ся друкувати на малор. нарічю, додають ся словарі, під умовою, щоб вони друкували ся з захованем загально-російського правопису, або правопису уживаного в Малоросії не пізнійше XVIII в.

2) Пункт 3 вияснити в тім напрямі, що драматичні штуки, сцени і куплети на малор. нарічю, дозволені до вистав давнійше драматичною цензурою і які можуть на ново бути дозволені Головною управою для справ друку, можуть бути виставлювані на сцені, але за окремім в усякім разі дозволом генерал-губернатора, а в місцях не підвладних генерал-губернаторам за дозволом губернаторів, і що дозвіл на друковане на малор. нарічю текстів до музикальних нот, під умовою загально прийнятого російського правопису, полишаєть ся Головнії управі для справ друку — і

3) Зовсім заборонити уряджене спеціально-малоруського

театру та формоване труп для виставлювання штук і сцен виключно на малор. нарічю.

Постанови сеї Ради затвердив цар д. 8 жовтня 1881 р., при чім ся постанова, так само як і первісні правила з 1876 р. не були опубліковані.

В р. 1884 по рефераті Міністри внутрішніх справ графу Д. А. Толстому Головна управа для справ друку циркулярно упінула начальників губерній, аби доконче слідили, щоб у репертуар малоруських труп входили російські штуки, і в загалі пильнували за українофілами, що знярядом своєї пропаганди вибрали сцену.

В р. 1892 (д. 2. січня до ч. 96) С. Петербурському цензурному комітетови предложено незалежно від безумовної заборони перекладів із російського на малоруський язик, що просто супротивляло ся пунктови 2 височайше затверджених правил 1876 р., особливо остро переглядати всі оригінальні малоруські штуки, забороняючи при тім не лише все суперечне з цензурними правилами, але при найменшій до сього приводі вменшуючи число таких творів у цілях чисто державних.

В р. 1895 Головна управа для справ друку предложила не допускати до друку книжок і збірок на малор. нарічю, призначених для дитячого читання, хоча-б по сути свого змісту вони й являли ся "благонамірними" (Пропозиція С. Пб—ського ценз. комітету з д. 2 грудня 1895 до ч. 7143).

Поруч із висше наведеними обмежуючими розпорядженнями Головна управа для справ друку признавала іноді можливим дозволяти до друку, в виді виемків, невеличкі популярні брошури на малор. нарічю, коли користь від розповсюдження подібних видань серед народа була зовсім очевидна і потверджувала ся відповідними властями.

Виложеним тут вичерпуєть ся матеріал, що послужив основою для практикованих доси обмежуючих постанов що до малоруської літератури. Годі не зазначити, що в мотивах, якими кермували ся ініціатори закона 1876 р., малоруський літературний рух набрав зовсім одностороннього забарвлення. При оцінці того руху зовсім полишено на боці культурно-історичну точку погляду, а одиничним політичним мріям (в ориг. увлеченіямъ) деяких представників тзв. українофільства надано дуже широке узагальнене. Так напрям одного з основателів київського відділу Імп. Р. Геогр. товариства, Драгоманова, дав тайному радникови Юзефовичу підставу до висновка, що всі загалом українофіли, се небезпечні політичні агітатори з ярко сепаратистичними тенденціями. Особливо характерне те, що при рішеню питання, якому надавано таке важне державне значіне, зовсім не взято на увагу поглядів місцевої адміністрації (в особах київського і харків-

ського генерал-губернаторів), і така остра міра, як правила 1876 р. була уставлена майже, виключно під вражінем сьвідоцтва одної особи — тайного радника Юзефовича, який поклав клеймо злочинности на поконвічні і в своїй сути нешкідливі прояви любови до рідного краю, якими все визначали ся Малоруси. Ся заборона, що в р. 1876 впала на малоруське слово зо страху перед небезпечними ідеями, яким воно може служити виразом у деяких фантазерів (мечтателей), була рівносильна забороні вживати сїрники зо страху перед пожежею, що може виникнути з них.

Малоруський літературний рух, якого коріне лежить у побутовій, історичній минувшині Малоросії, відповідає двом органічним змаганням малоруської інтелігенції: потребі живописувати окружаюче жите найріднішими йому фарбами, і бажанню дати народній масі просьвіту в найдоступнійшій для неї формі. Політичний характер у малоруським літературнім руху являєть ся елементом випадковим, напливовим, і сепаратизм ледви чи властивий історії й духови малоруської народности. На думку ген. адют. Черткова проповідники сепаратизму хоч би й знайшли ся, зустрілиби серед місцевої людности такий сам опір, який у 1863 році даний був проповідникам польщини. Соціалізм і демагогічні змаганя, в яких обвинувачував українофілів тайний радник Юзефович, лиш через непорозуміне могли бути звязані з питанем про язык і правопис. При нормальних умовах розвою малоруське письменство спокійно заняло би своє місце як помічна побічна словесність при загально-росийській і так само мало загрозувало би державній єдности Росії, як мало загрожує єдности Франції провансальська література або німецький Plattdeutsch єдности сучасної Німеччини і як нарешті не грозить самій Росії існуванє літератур польської, грузинської, вірменської, латишської і т. п.

Тимчасом правила 1876 р. лиш по троха злагоджені постановами 1881 р., ставлять малоруське письменство — ту відміну загально-росийської літератури — в виемкове і важке положенє чогось чужого, засудженого, антиурядового. Ненормальність так поставленого питаня почуває сама цензурна власть, яка в своїм поводженю з подаваними на її роздивленє малоруськими рукописами протягом минулих 25 літ нерідко виявляла значну хиткість, то допускаючи до друку заборонені законом 1876 р. популярно-наукові брошури з огляду на їх безсумнівно корисний зміст, а значить, зовсім незалежно від ідеї шкідливости малоруського нарічя в творах не-беллетристичних, — то з другого боку заборонюючи такі твори красної літератури, як дитячі казки, в яких буцім то добачувано особливу небезпеку українофільської пропаганди. Таку саму хиткість бачимо в відносинах цензури і до перекладів на малор. нарічє, які залежно від ріжних толковань

закона 1876 р. з разу без перешкоди дозволяли ся*, а в останніх часах безумовно забороняють ся.

Природним наслідком такого положення було з одного боку зазначене місцевою висшою адміністрацією вже по пятилітнім дійстві правил 1876 р. незадоволене і роздразнене навіть у найбільше благонамірених кругах малоруської інтелігенції, а значить, власне той роздор між обома народностями і те обопільне, чисто штучне відчуженє, для яких уникнення були й вироблені самі правила. З другого боку заборона кинена на літературну творчість малоруських письменників у Росії породила недовіре і навіть вороже відношенє до Росії в значній часті австрійських Малорусів, на яких погляд правила 1876 р. дусять саму сушну потребу чоловіка — свободу користувати ся рідним словом. Нарешті дійство обмежуючих правил викликало ще більшу інтензивність у розвою малоруської літератури в Галичині, де вплив сусідніх народностей — польської, німецької, малярської — зазначив ся богатым внесенєм чужоземних елементів у галицьку літературу, справді відокремлюючи її від обще-росийської.

З огляду на все виложене висше було-б дуже пожадано змінити нарешті уставлену правилами 1876 р. точку погляду на малор. літературу і поставити малоруські твори що до їх цензурного дозволу в однакові умови з творами обще-росийської літератури.

Переклав *Ів. Франко*.

Відома "ювілейна" стаття Михайла Грушевського вперше надрукована в журналі Україна (1926, кн. 4, стор. 46-51), а згодом включена до збірника Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933 (Париж, 1959), стор. 920-930. Передруковуємо її повністю.

ГАНЕБНІЙ ПАМ'ЯТІ

Акад. *МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ*

Під таким заголовком була надрукована, рівно двадцять років тому в першій числі "Украинскаго Вѣстника", що виходив в Петербурзі підчас Першої Думи, моя статейка з приводу скасування славнозвісної заборони українського слова — "коротке, але

* В роках 1881-1882 надруковано ряд перекладів Александрова і Старицького, з Лермонтова, Крилова, Шекспіра, Байрона, Міцкевича, Гайне, Сирокомлі і ин.

прочуте", як говориться — прощальне слово сьому найганебнішому винаходів царської обрусительної політики супроти українства, санкціонованому "Царем-Освободителем" на літньому спочинку в Емсі 18/30 травня 1876 року¹. "Временныя правила о неповременной печати", видані тоді, весною 1906 р., перед самим відкриттям Думи, касуючи попередню (предварительну) цензуру взагалі, заразом покасували всякі виїмкові обмеження для друків на "иностранных или инородческих языках", і тим способом позбавили сили — навіть не назвавши по імені — сей хитроумний винахід спільної творчості петербурзьких і київських обрусителів 1870-х років. "Малороссійское нарѣчіе", чи "жаргон", чи "арго", — як його величали державні мужі "благополучно царствовавших", "временными правилами" 1905 р. був цілком зрівняний з "государственным языком" в нововизначеній цензурній практиці.

Се був оден з тріумфів українського визволення в російській революції. Царська бюрократія, цілий рік крутивши в руках сей нещасливий "юзефовичівський закон"², в прикрій свідомості, що з моменту, коли стало неминучим означити якийсь "хід назустріч громадянству", "закон" сей ніяк вратувати не можна, — все-таки не рішилась його скасувати. Після того, як усі оракули, запитані в сій справі комітетом міністрів зимою 1904-5 р.: петербурзька академія наук, київський і харківський університет і сам верховний сторож України — київський генерал-губернатор рішуче висловились за скасування яких-небудь обмежень українського слова, — комітет міністрів признав таки у вересні 1905 р. скасування акту 1876 року "несвоевременным". Тільки революційні події кінця 1905 року — селянські рухи, професійні страйки, робітниче московське повстання, натиск інтелігентських кругів, змусивши бюрократію до капітуляції, — вирвали з її рук разом з іншим старорежимним лахміттям сей указ. Але й тут старорежимний уряд не зважився на який-небудь "благородний жест", який міг-би свідчити про свідому, принципіальну відмову від вікової політики національного гніту і насильств. Він мовчки пожертвував ним, викинувши разом з іншим поліцейським сміттям перед відкриттям Думи, "серед загальної чистки, переведеної всеросійською бюрократією в переддень приходу нового господаря — народного

1. "Позорной памяти. "Укр. Вѣстникъ" № 1, 21 травня 1906 р.; передр. в збірці "Освобождение России и украинской вопросъ", Київ, 1907.

2. Мих. Юзефович, полтавський поміщик, помічник попеч. деля київської шкільної округи, що предав Костомарова в 1847 р., в українських кругах вважався властивим автором сього акту 1876 р., і тому вони звали його іменем Юзефовича.

представництва", як я писав в отій своїй статті з-перед двадцяти літ.

Се було характеристичне і симптоматичне: секретна, бюрократично таємницею оповита поява сього виродка старорежимного україноненависництва, — і такий мовчазний його похорон. Свого часу звісний консультант київської жандармерії в українських справах С. Щоголев в своїм підручнику против-української інквізиції висловив скромний жаль (як подобало лояльному чиновникові V класи), що сі против-українські розпорядження 1876 р. і додаткові інструкції 1881 р. "не були офіційально опубліковані — і се надавало їх появі якийсь відтінок таємничости і якоїсь боязкої нерішучости"¹. Дійсно, акту 1876 р. своєчасно не розпубліковано, не умотивовано, навіть його правний титул зівстався незвісним — що се було: "закон", "положення", "інструкція цензурному відомству", і тому його означали всякими описовими назвами, як от "юзефовичівський закон" тощо. Коли закордонна опозиційна преса з тріумфом винесла перед світ сей секретний указ, як акт нечуваного варварства і злочину супроти волі і культури — особливо вопіющий в обстанові тодішнього російського слов'янофільства: офіційної акції на оборону Слов'ян від турецького насильства, потім "визвільної війни" та лібералізму і конституціоналізму на вивіз "для балканських братушок", — урядові сфери, сі "внутрішні Турки", як їх називав Драгоманов, не відважились виступити на оборону своєї анти-української політики і свого грубого насильства над братнім народом. І так само потиху і мовчки, не зробивши проби оправдати сей акт, чи обрахуватися з його наслідків, вони потиху кинули його, — як злодій кидає в воду свої одмички, коли дальша „практика” стає небезпечною.

В нас, тодішніх Українцях, се викликало гостре почуття втіхи, коли ми побачили, як боязко і соромливо тікає "начальство" з своїх антиукраїнських позицій. Крім конкретних здобутків ми мали і певне задоволення в сій моральній конфузії насильників. Я писав тоді в згаданій статейці:

"Відступаючи бюрократія мовчки кинула до ями один з найгрізніших витворів своєї державної мудрости: не стало духу навіть голосно заявити про його скасування!

"Очевидно, його негідність була занадто ясна навіть для неї самої, аби про нього говорити, і ми певні, що з того брудного місця, де він опинився, його не поpróbують витягти навіть неперемірчиві руки бюрократичних спасителів вітчизни".

1. Украинское движение, какъ современный этапъ южно-русскаго сепаратизма, с. 64.

Сі віщування були справедливі тільки в часті. Бюрократія дійсно не мала відваги відновити скасованої заборони, навіть серед усіх пізніших обгострень реакції. Але пам'ять про нього як про закопаний скарб, як про затоплений дзвін, похоронений в бурхливім потоку революції, — бентежила її уяву. Коли революційні хвилі затихали, до неї долітав підводний гук сього дзвону і будив сум і жаль за сими абсолютними заборонами 1876 року, котрі вона даремно силкувалась заступити мережею частинних адміністраційних, судових, поліційних, цензурних причіпок, обрахованих на загальмування українського руху і українського письменства. І нарешті її надії спочили на перспективах можливої війни з Австрією, на позазаконний военний стан, коли можна було вільно розправитися з українським рухом, з українським словом і всіма причетними до них. Проголошення війни було вперед прийнято за знак для фактичного відновлення практики 1876 року. Українські часописи були заборонені відразу. Для всіх інших видань відновлено вимогу "общерусского правописания", і припинено їх вихід за те, що вони не виконали сеї вимоги, а слідом на підставі фактичного невиходу повідбирано всякі дозволи на видання і т. д.

Се потривало більш як два роки, і в звязку з усякими іншими вислідами военного стану, особливо з розгромом українства, заподіяним російською окупацією Галичини, встигло наробити серйозних спустошень в українському житті. Кінець-кінцем і воно пройшло, і нове життя піднялось на руїнах війни. Але затоплений дзвін 1876 року видимо досі дзвонить, і його гук, в хвилях революційного затишку, бентежить слухи патріотів панрусизму. І се понуджує нас присвятити кілька слів ганебній пам'яті "юзефовичівського закону" в п'ятдесятю річницю його породу во граді Емсі 30 травня 1876 року.

Від часу, коли Україна звязалася з Москвою, і за політичним звязком прийшов культурний (то значить, в тодішніх формах — церковний: перехід київської мітрополії в залежність від московського патріярхату), так українське культурне життя стало підпадати ріжним катаклізмам від московських мішань, московського контролю, московської цензури. Почалось від контролю патріярха над неправославними, догматичними поглядами київських богословів, а скінчилось — в редакції геніяльного московського насильника Петра Вел. — заборонаю яких-небудь язових відмін в українських виданнях, що майже на ціле століття загальмувала всякий друкарський рух, книжну справу і літературну працю на Україні. А коли нарешті світська книга якось визволилася з-під букви сеї заборони, українська думка, українське слово — і включно до українського акценту в

вимові, мусіли пробиватися через сітку всяких заборон, обмежень і запідозрювань, які неймовірно гальмували розвій українського культурного життя і відстрашували обивательську масу від будь-якої причетности до нього. Заборона 1876 року, що потривала без двох місяців цілих тридцять літ та вивела з лав українського активу цілий ряд поколінь, — була тільки найбільш яскравим і голосним явищем, — але подібних перепон, часом менш абсолютних і менш тривких, українське культурне життя за часи свого звязку з Москвою зазнало безліч! І вони в загальній сумі утворили таку "натуральну" для багатьох ситуацію, де українська культура — що давніш ішла н а п е р е д і Московщини в звязках з культурним світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінціяльний додаток до "світової" російської культури. Додаткові сьому, на гадку одних, не треба було потурати, щоб він не відтягав сим від єдиної російської культури; на гадку інших, більш ліберальних — його можна було терпіти і навіть культивувати, в інтересах різнородности і богатства тої російської культури, як її провінціалізм. Але майже нікому або таки й нікому поза свідомою українською інтелігенцією не здавалось можливим, тим менше — бажаним, щоб українська культура, слово, творчість стали рівнорядними з великоруськими, або краще сказати — зайняли таке місце в життю України і сповняли для неї такі-ж функції, які для Великоруси сповняє культура великоруська, інакше звана російською чи руською. Отже, коли тепер на таким становищу серйозно стали не тільки „невідповідальні українські гуртки“, як колись за царських часів, а керівники Української Республіки, члени Всесоюзного Центрального Комітету, — се наповнило тривоگوю, як бачимо, дуже і дуже багатьох ревнителів руської культури і руської державности. Почулися їх голоси не тільки в обивательських розмовах, в викриках білої емігрантської преси, але й у всесоюзних дебатах.

Розуміється, мало хто говорить про відновлення колишніх заборон, про перечеркнені революцією, двадцять літ тому, обмеження українського слова — про затоплений дзвін 1876 року! І за старих царських часів в російських кругах не було добрим тоном підтримувати чи оправдувати сі обмеження. Ліберальні круги знали, що "ету грязную работу" придавлювання українського життя в інтересах великоросійського сповняє адміністрація, жандармерія, поліція, "министерство народного просвещения, святейший синод, управление по делам печати" і багато різних інших "почтенных и полупочтенных" установ. Тому нетактовним вважалось підчеркувати великоруську національну точку погляду, "відкривати національне лице" великоруське — як се почали

робити збиточники "вехисты", Струве з компанією. За краще, тактовніше, а в результатах видатніше вважалося налягати на непотрібність обгострювання національного питання, на другорядне значіння його супроти далеко важнішого завдання — втягування мас в круг загально-людських інтересів, розуміється — дорогою єдино можливої великоруської культури. І тепер, навіть в білій пресі, що проливає сльози над українізацією, над недопустимою слабодушністю комуністів, які серйозно здійснюють се гасло українізації, замість тільки дурити ним хохлів, — навіть там мало хто договорується до відживлення старих заборон.

Але з а к р і п и т и на вічні часи те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони, — ту дистанцію, яку вони витворили між державною великоруською культурою і культурами провінціальними, і в першій лінії — найбільш претенціозною і небезпечною між ними — культурою українською. Забезпечити за великоруською культурою абсолютну гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії і т. д. під різними аспектами ролю обов'язкових і пануючих предметів в шкільнім навчанні. Зіставити місцеві культури при "домашнім ужитку", а за великоруською культурою — значіння "окна до Європи": тої форми, в котрій світова творчість має доходити до знання, свідомости і вжитку "менших народів" (зайвість перекладів на українську й інші мови, коли всі сі провінціальні народи можуть користуватися перекладами російськими; зайвість українських форм для таких вищих культурних явищ, як скажیم опера; можливе обмеження українського театру місцевою побутовщиною — тимчасом як світовий репертуар мав-би зіставитися фактичною привілеگیєю театру російського і т. и.). Одночасно використати всі матеріальні лишки провінцій на розвій всесоюзних, себ-то фактично великоруських установ. Їх розростом і одночасними обмеженнями культурних установ провінціальних звернути всю культурну творчість, поскільки вона підіймається над рівнем масового мінімуму, в течію великоруської культури. Се, як бачимо, являється ще й тепер цілком конкретним завданням адептів великоруської великодержавности, чи імперіялізму, — їх-же ім'я л е г і о н !

Чи треба підчеркувати — що все се ті самі мотиви, які свого часу диктували обмеження і заборони царського уряду?

Чи треба вияснити, що відновлення в рамках Радянського Союзу такої боротьби, котра-б питання про обсяг і зміст національних культур зводила до реального відношення сил

національностей — було-б рівнозначне з компромітацією ідеї Союзу?

Що відмовлення, скажім, Українському народові в перспективах чи можливостях всеї повноти культури, значило-б дискредитувати ідею соціалістичного будівництва, в котрім національний колектив не міг-би, значить, досягнути таких результатів, які він досягає звичайно засобами звичайного буржуазного хазяйства, неорганізованого і анархічного?

Що прийняти великоруську культуру за обов'язкову основу національних культур Радянського Союзу, а сі національні культури звести до ролі провінціальних додатків було-б рівнозначне з позбавленням сього Союзу універсального характеру, з відреченням від орієнтації на світове поширення, з замкненням навіки в рамках колишньої Росії, бо тільки в ній великоруська культура по інерції старого панування могла-б задержати таке всесоюзне значіння?

Мабуть сього нема потреби вияснити. Але мабуть не зайве буде ще раз підчеркнути, що всякі такі потяги в бік старої великоруської великодержавности стихійно мусять викликати обгострення українського націоналізму, яке непотрібно утруднятиме всякий раз соціалістичне будівництво України. Діалектика історичного процесу в тім полягає, що всяка аномалія, витворюючися, самим своїм процесом викликає до життя контр-аномалію, яка для зрівноваження життя починає надмірно розвивати протилежні явища, настрої й орієнтації. Всякий раз як починає відзиватися затоплений дзвін колишніх обмежень, насильних зводжень національних культур на підрядне становище супроти великодержавної, втискань їх в узькі рамці "хатнього вжитку побутовости, популярности, масового мінімуму і т. д. та відсування від вищих форм культурного життя, — зараз і неминуче починають відживати старі інстинкти національної самоохорони. Робоча енергія від витворчої діяльности перекидається на оборону. Чергові завдання планового будівництва жертвуються далекосяглим, реальним і нереальним маневрам, продиктованим бажанням випередити стратегічні ходи противника, уневажнити їх, наперед захопити позиції, котрі в процесі боротьби можуть бути страчені. В противагу імперіалізові нації-гегемона починають всякими способами роздуватися великодержавні потяги націй другорядних, що засуджуються нею на ролю будівельного матеріалу, культурного погною, на ролю провінцій і колоній. Так званий український шовінізм, підогріваний національний романтизм, національне реак-

ціонерство, містицизм і т. д. — на що так часто нарікають противники українства, старі й нові, в величезній більшості своїй був власне таким продуктом репресій і зазіхань на нього, всяких таких обставин, які гальмували і спиняли нормальний розвій українського життя. Щоб перебороти ці перешкоди, щоб розмахати — грубо висловлюючись, енергію культурного життя, щоб затримати обивательську масу — всюди схильну сунутись по похилій площі найменшого сопроотивлення та усунути з ділянок загрожених, де треба обстоювати свої позиції і жертвувати для них своїми шкурними інтересами — люди, які брали до серця питання й інтереси української культури, свідомо і несвідомо звертались не тільки до засобів раціоналістичних аргументів: від логіки й реального інтересу, але також і до засобів емоціональних: підогрівання національних настроїв і почувань, перебільшування їх засобами уяви, фантазії, ідеалізованими образами минувості. Так було і так буде скрізь, де національність почуває себе загроженою, покривдженою, обмеженою!

Розуміється, все се явища нездорові з погляду природнього і нормального соціального чи національного життя. Але корінь їх лежить в зазіханнях на національне життя і в його природній самообороні. Твердий, розумний, широко закroєний національний курс, взятий комуністичною партією і Радянським Союзом, в інтересах тіснішого союзу села з містом, нейтралізує підвищені національні емоції українського громадянства краще, ніж могли це зробити "Чудацькі Думки" Драгоманова, чи інші хоч які талановиті писання. І навпаки, примара великоруського імперіялізму, що висунулася в виступах Ларіна — Єнукідзе й ин. на останній московській сесії Всесоюзного Центрального Комітету, загрозилла обгостренням національної ідеології всупереч всім раціям соціалістичного будівництва. Се правильно відчули відповідальні керівники Радянської України, енергійно виступивши против яких-небудь обмежень українського національного розвитку.¹ І їх сильний виступ знайшов найбільш спочутливий відгомін якраз в українських кругах не схильних до націоналістичних перебільшувань — тому власне, що всякий

1. Чітко і сильно зазначив цю позицію нар. ком. юстиції УСРР Мик. Ол. Скрипник в своїй статті "До теорії боротьби двох культур", що з'явилася в харківськiм "Комуністі" з 3 і 4 червня, коли нинішня стаття вже пішла до друку. Він пише з приводу різних ухилів у бік теорії "українського нарiччя": "Ми не припустимо повертати колесо історії на десятки років назад, до часів, коли Щеголеви й інші україножери й москвофіли говорили про "українське наречіє", про права на існування "полтавського наречія" то-що. На сьому Жовтень поставив велетенську крапку".

натиск на повноту української культури або порушення перспективи вповні сприятливих до неї відносин в рамках Радянського Союзу, загрожує якраз підвищенням націоналістичних течій і закаламученням нормального українського національного будівництва. Щоб запобігати українським націоналістичним перебільшенням, треба мати уважне око на обидва фронти: і на українські шовіністичні витівки і на імперіялістичні зазіхання великоруські, польські, чеські і всякі інші.

Така боротьба на два фронти була уділом всіх, хто стояв за широкий, здоровий, нормальний розвиток Українського народу — і зістається заповітом нам від великих апостолів Нової України: Шевченка, Драгоманова, Франка — їх-же пам'ять нині совершаєм.

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (I)

Михайло Сосновський

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЕТНОГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Історія української політичної думки, тобто огляд всього того, що український народ на протязі своєї історії теоретично оформив і практично здійснив на відтинку політики, як й історія українського народу, своїми початками сягає часів, що губляться у сивій давнині. Дані про ці давні часи є або дуже незначні і неповні, або побудовані на посередніх, сторонніх інформаціях, часто навіть на здогадах і припущеннях. Перші записані вістки, що стосуються території українського народу, подибуємо вже в античних авторів, починаючи від Геродота (V ст. до нашої ери). Археологічні й етнографічні досліді, головне з найновішого періоду, значно поширили наше знання про давнє минуле українських земель, і сьогодні ми вже можемо говорити про етногенезу українського народу, починаючи з праслов'янських поселень доби неоліту і трипільської культури, тобто періоду з-перед 3500 років до нашої ери.

За майже 5 000 років часу, тобто до утворення Київської княжої держави, на території нинішньої України зформувалася етнічна спільність, яка поклала підвалини під могутню східньо-європейську державу Київської Русі, що перетривала, не зважаючи на всі ускладнення і зміни, майже п'ять століть. Коли йдеться про історичні джерела, то вони, як це правильно відзначив М. Брайчевський у книжці *Походження Русі*, "застають Русь в цілком зформованому вигляді; передісторія народу губиться в темряві доісторичних часів".¹ Очевидно, не маючи

1. М. Ю. Брайчевський, *Походження Русі* (Київ: в-во Наукова думка, 1968), стор. 7.

У задумі автора це мала бути третюмова праця, що охоплювала б розвиток української політичної думки від найдавніших до наших часів. Протягом 1974 року М. Сосновський збирав матеріяли і на початок 1975 мав зібране усе потрібне до першого тому. Щойно розпочату працю над ним перервала передчасна смерть. Перші кілька розділів, які, хоч і не опрацьовані остаточно, свідчать про солідну ерудицію й цікаві погляди автора, передруковуємо в цьому й наступних числах. — Ред.

збережених писаних документів, важко щось точного сказати про ці доісторичні часи, про тодішні політичні, соціальні й економічні процеси. І все ж зміст збережених пізніших документів (українських і чужих), як, наприклад, торговельних договорів київських князів з Візантією з першої половини X ст., літописів, правового кодексу *Руська Правда*, деяких літературних творів тощо, багато говорить нам про рівень державно-політичного мислення, про правосвідомість того періоду і одночасно засвідчує, що ні такий культурний рівень, ні господарство, ані така політична організаційна структура не могли б постати без готового вже підґрунтя.²

Київський княжий період на українських землях, держава Київської Русі — це вже період завершеної етнічної консолідації, коли йдеться про український, чи у той час — руський народ. Ця консолідація почалася на початку нової ери, знайшовши свій дуже яскравий вияв у т. зв. черняхівській культурі (II-VI ст.). Політично консолідаційний процес заманіфестувався вперше, коли постав Антський союз племен, що хронологічно пов'язаний з етнічною єдністю людей, які були власне носіями черняхівської культури.

Аналізуючи висліди археологічних дослідів, М. Брайчевський пише, що "внутрішня структура черняхівської культури (її східньої частини) показує структуру Антського союзу племен. Він об'єднував шість східньослов'янських племінних груп: уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян, білих хорватів... Антський або, точніше, Полянський союз племен виявляв не абияку політичну активність, виявом якої було просунення частини антського (полянського) населення на південь, в наддунайські землі і Причорномор'я, та на схід — в область дніпровського Лівобережжя. Саме це просунення і було головною причиною, що змусила візантіїців звернути особливу увагу на цей народ".³

Такий висновок, з яким, до речі, погоджуються інші дослідники і до якого дійшов також відомий знавець цього питання Б. Рибаків, є важливий тому, що він у дальшому заторкує оформлення Київської Русі і вивершення етногенезу цього етнічного масиву, який по сьогодні розташований на цій території. Йдеться тут не про утотоження Антського союзу з пізнішою

2. На це звертає увагу С. П. Пачкова у книжці *Господарство східньослов'янських племен на рубежі нашої ери* [(Київ: в-во Наукова думка, 1974), стор. 7] пишучи, що "важливо відзначити одне з головних положень цих досліджень (щодо Київської Русі — М. С.) — високий рівень землеробства і ремесла Київської Русі, безперечно, ґрунтується на багатовікових традиціях і досвіді попередніх слов'янських племен. у тому числі племен зарубинецької культури".

3. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 155-156.

Київською Руссю, а тільки про реальний генетичний зв'язок між полянами-антами і полянами-руссю, про полян-антів, як історичних предків полян-руси, чи відтак українського народу.⁴

Дуже оригінально до цієї проблеми підійшов М. Брайчевський, який, аналізуючи слова літописця: "А словенський язык и русский одно есть, от варяг бо прозвашася Русью, а первое беша словене; аще и поляне звахуся, но словенськаа речь бе", пише, що "...ці слова не можна розуміти як свідчення повної тотожності Руси і полян. Різною є хронологія, не збігається територія. Точніше, територія первинної Руси займала лише частину полянських (антських) земель, їх східню периферію. Центр Полянського союзу знаходився десь на заході, можливо, ним була Волинь, яку дослідники давно проголосили ядром східньо-слов'янського об'єднання VI ст. ... натомість центр Руси перемістився у Наддніпрянщину; там в середині тисячоліття (на рубежі VI і VII ст.) виникла нова столиця — Київ, якому судилася видатна роля у дальшій історії східніх слов'ян. Але засновником Києва, за літописними даними, виступає саме полянський князь, хоч і прийшлий. Одним словом, Русь — це поляни, але поляни не дорівнюють Русі. Русь — нове історичне явище, що прийшло на заміну Полянському (Антському) союзу, коли той розпався, або ... новий Полянський союз, що утворився на руїнах першого в інших територіальних границях".⁵

Поминаючи питання території і не вдаючися до хронології, можемо ствердити цілком виразно і певно, що першою політичною силою, творцями якої були предки сучасного українського народу, був Антський (Полянський) союз, який вийшов на історичну арену в середині першого тисячоліття нової ери і про який останню вістку маємо з 602 року. Заснування Києва і діяльність антського князя Кия припадає на кінець VI і початок VII ст., тобто на час, коли під ударами аварів уже розпався був Антський союз племен і почав відразу оформлятися новий центр — цим разом в районі середнього Придніпров'я довкруги Київського городища.⁶

4. Пор. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, 4 вид., 11 т. (Нью-Йорк: Видавниче т-во Книгоспілка, 1954-58), т. I, стор. 177 і 547; М. Чубатий, *Князю Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй*, *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, т. 178 (Нью-Йорк: Видання ООЧСУ, 1964), стор. 37; *Історія Української РСР*, 2 т. (Київ: в-во Наукова думка, 1967), т. I, стор. 25-36; Б. А. Рыбаков, "Древние русы; к вопросу об образовании ядра древнерусской народности", *Советская археология*, т. XVII, 1953, стор. 42-48, 60-62; F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1962), стор. 23-40.

5. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 163-164.

6. Пор. Рыбаков, "Древние русы", стор. 23-104.

В такому контексті особливої ваги набирає питання про те, що це були за племена, які поклали спершу основу під Антський союз, а після його розвалу під Полянський чи Руський союз — Київську Русь. Назва "анти" стосувалася східних слов'ян, які заселяли територію між Дністром і Дніпром і були насправді відгалуженням великого слов'янського масиву у Східній Європі, відомого ще римським історикам під назвою венедев (Пліній Старший, Птолемей, Тацит). Це відгалуження, що охоплювало цілий ряд племен, було носієм черняхівської культури, і з ним пов'язано з часів III ст. назву анти. Найбільше згадок про антів маємо в готського хронікара Йордана (VI ст.) й у візантійського історика Прокопія Кесарійського з того ж самого часу.

Наші інформації про антів і Антський союз дуже обмежені. Згоджуючися з думкою, що під антами треба розуміти південно-східних слов'ян, М. Грушевський відкидав погляд, мовляв, "анти — це ім'я якоїсь політичної організації ... Одиноке можливе об'єднання — це що поділ VI ст. на слов'ян і антів відповідав двом особнім етнографічним слов'янським галузям... Анти в наших матеріалі — це полуднева частина східної галузи, тобто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зовемо українською. Все промовляє за тим ототожненням антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю... в антах маємо предків українських племен".⁷ Коли йдеться про політично-соціальну структуру антських племен, то, згідно з Прокопієм, у них переважало своєрідне народоправство. Вирішальним чинником було племінне віче, влада князя чи царя була обмежена. За Прокопієм, анти "здавна живуть у народоправстві, і тому щастя і нещастя в житті у них вважається справою спільною".⁸

Враховуючи реакцію на антів у візантійських джерелах, треба припускати, що Антський союз являв собою на той час досить серйозну військову силу, на яку зважала Візантія. Анти часто нападали на візантійські провінції, а також ставали на службу Візантії. Однак, як зазначає археолог Я. Пастернак, антські племена в основному були хліборобами. Цей факт стверджують окремі візантійські автори (наприклад, Псевдо-Маврикій) і археологічні розкопи, у ході яких були знайдені залізни

7. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 176-177. *Кембріджська історія Середньовіччя* подає, що анти — це "неслов'янський народ завойовників", який опанував деякі слов'янські племена та довший час ними володів. Цей "народ завойовників" асимілювався, подібно до інших завойовників — германців і кочовиків. [Cambridge Medieval History, 8 т. (London: Cambridge University Press, 1911-1936), т. II, стор. 431.]

8. *Історія Української РСР*, т. I, стор. 33.

наральники, серпи та ротаційні жорна. Анти також плекали худобу і знали ремесло, зокрема вмiли витоплювати і обробляти залiзо, займалися ганчарством і золотарством.⁹

Як ми вже згадували, антські племена були носiями т. зв. черняхiвської культури, яку М. Брайчевський окреслює найбільш "компактним, монолітним і масштабним" культурним явищем за всю iсторiю Схiдної Європи до утворення Київської держави. З цих мiркувань він також робить і висновок, що "носiєм її, безперечно, був єдиний і сильний народ, що вiдогравав виразну роль в iсторичному розвитку Схiдної Європи".¹⁰ З цим поглядом згоджується також і Ярослав Пастернак, пишучи, що "ранньослов'янські племена антів розвивали в Украiні свою політично-соцiальну органiзацію і культуру в добі великого переселення народiв".¹¹ Росiйський iсторик Б. Греков, пишучи про утворення Руської держави, згадує про антів, що жили "головним чином на Пiдкарпатті і на Поднiпров'ї" і були "тим самим народом, який пiзніше утворив Київську державу".¹²

Востаннє згадується про антів у документах пiд датою 602 року і з цього часу аж до появи назви "Русь" і "руська земля" в першiй половинi IX ст. (*Життє Георгія Амастридського*) і в другiй половинi IX ст. (послання патрiярха Фотiя), у зв'язку з нападами Київської Руси на вiзантійську територiю і на саму Вiзантiю у 860 роцi, нічого ближче не вiдомо про те, як і коли пiсля розпаду Антського союзу знову визрiла думка про об'єднання пiвденно-схiдних племен, не рахуючи згадки арабського автора Масудi про державу Валiнану з королем Маджаком на територiї сучасної Волини.¹³

9. Я. Пастернак, *Археологія Украiни: первiсна, давня та середня iсторія Украiни за археологiчними джерелами* (Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1961), стор. 510-514.

10. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 74.

11. Пастернак, *Археологія Украiни*, стор. 510.

12. Б. Д. Греков, "Образование русского государства", *Известия Академии наук СССР, Серия истории и философии*, ч. 3, 1945, стор. 134.

13. М. Брайчевський пов'язує назву "Русь" з iм'ям "Рос", що було позначенням, як каже він, якоїсь етнічної групи на пiвнiчно-схiдньому Причорномор'ї, про що є згадка у сирийського автора Псевдозахарії (VI ст. н. е.). Ця група належала до племен сармато-аланського походження, iсторія яких була зв'язана з iсторiєю слов'ян. [Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 161.]

С. В. Юшков, з свого боку вважає, що "початково русь — це ті соцiальні групи, які почали виникати в перiод розпаду первiсно-общинного устрою у схiдних слов'ян і в дальшому почали поселюватися у мiстах. Русь — це родова панiвна верства слов'янських племен, торгiвцi, торгiвцi невильниками, великі ремiсники, дружинники ... Городи, де

Вістки про Русь з IX ст. вказують на те, що на той час (тобто вже в першій половині IX ст.) Русь являла собою значну військову силу, яка почала загрожувати безпеці Візантійської імперії, нападаючи на малоазійські береги Чорного моря. Візантійські джерела знають про Русь, як "народ, про який так часто говорять, що він перевищує всі інші щодо нелюдності і войовничості" (патріарх Фотій). Враховуючи ці навіть дуже незначні інформації з IX ст., можна зробити висновок, що до зформування Русі, як чергового центру південно-східних слов'ян, мусіло дійти багато скоріше. Багато світла на цей процес кинули нові археологічні досліді, які одночасно уможливлюють краще зрозуміти і ту частину *Повісти временних літ*, де йде мова про племена й утворення Київської держави.

Археологічні досліді виявили, перш за все, що з занепадом Антського союзу почався занепад черняхівського культурного типу. Нові культурні типи показують, як відзначив М. Брайчевський, "певну перебивку в розвитку матеріальної культури".¹⁴ З нових культурних типів на окрему увагу заслуговують культури пастирська і волинцева з пам'ятками комплексу пальчастих фібул, поширеними на території Середнього Подніпров'я з Києвом та у значній частині лісостепового Лівобережжя. Справа в тому, що пастирсько-волинцева культура збігається з територією Русі у вузькому розумінні слова або інакше — її носієм була етнічна група, яка увійшла в історію з ім'ям Русь. *Повість временних літ* знає, як відомо, цілий ряд "племен", які "иміяхуть бо обычая своя, и законы отець своих, и предания, каждо своя норовь" і свої "княжения", тобто своїх володарів чи князів, але у той сам час, упродовж VII-VIII ст., на Середньому Подніпров'ї, де жила частина антів, формувалася нова політична одиниця, яка об'єднала всі ці племена в один союз з осідком у Києві.

Хоч *Повість временних літ* пов'язує утворення Київської Русі з опануванням Києва норманськими завойовниками-варягами в другій половині IX ст., фактичний розвиток подій був цілком інший, і він тісно в'яжеться з процесом формування Русі у VII-VIII ст. на цій території, що відома в історії як Русь у вузькому

поселювалася русь, ставали першими і головними центрами клясового суспільства. Русь складалась з слов'ян різних племен, але в її середовищі були й іноземні елементи". [С. В. Юшков, *История государства и права СССР*, 3 вид. (Москва: Гос. изд. юридической литературы, 1950), т. I, стор. 70.] Пор. також І. Шаскольський, "Про деякі сучасні буржуазні концепції в питанні про походження слова 'Русь'", *Український історичний журнал*, ч. 7, 1967, стор. 102.

14. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 167.

розумінні.¹⁵ Щоб цілком зрозуміти ідею цієї Русі, треба, як пише Б. Рибаків, "перескочити через рубіж літописних і археологічних даних X-XII ст. і відійти на кілька століть у минуле".¹⁶ Розпочатий ще в період Антського союзу процес консолідації південно-східніх племен не припинився з його упадком, а тільки уповільнився. Середньодніпровська частина антів розвинула політичну організаційну структуру, яка виявилася спроможною не тільки поновити консолідаційний процес, але його успішно завершити за панування князя Володимира Великого.

Початок формування Русі можна віднести до часу прибуття в околиці нинішнього Києва антського князя Кия, який десь на переломі VI і VII ст. побудував на київській горі замок-городище і зробив існуючу там оселю "своім городом", або "городом Кия" — Києвом. У висліді археологічних дослідів стверджено факт існування на цей час такого городища Кия, який після поразки у війні з аварами і без успішного намагання збудувати такий замок над Дунаєм, близько границь союзної Візантії, обрав безпечно від аварів місце в районі середнього Подніпров'я. Згідно з розповіддю *Повісти временних літ*, Кий "княжаше в родѣ своемъ", був гостем візантійського імператора і "велику честь приялъ от царя". Коли ж він "приде къ Дунаеви, и възлюби мѣсто, и сруби градокъ малъ, и хотяше сѣсти с родомъ своимъ, и не даша ему ту близь живушии; еже и донынѣ наречють дунайци городище Киевецъ. Киеви же пришедшю въ свой градъ Киевъ, ту животь свой сконча; и брать его Шекъ и Хоривъ и сестра их Лыбедь ту скончашася".¹⁷

У *Повісті* хронологія подій помилкова, бо, як відзначає М. Брайчевський у книжці *Коли і як виник Київ?*, "нагромадження даних дозволяє зробити висновок, що діяльність Кия, а разом з тим побудова Київського городища, припадає на відрізок часу між 60-ими роками VI і 30-ими роками VII ст. — хронологічна точність цілком достатня, наскільки будівництво укріплень взагалі є

15. Як відомо, літописи Київської доби виразно розрізняють два поняття Русі: Русь у вузькому (властивому) розумінні і Русь у ширшому розумінні. У першому випадку маємо справу з Руссю, територія якої включала райони Києва, Переяслава, і Чернігова, а в другому — це була Руська держава, що охоплювала у своїх границях всі східньослов'янські племена з додатком неслов'ян, коротко — Київська імперія. За весь час існування Київської держави (об'єднаній чи як системи удільних князівств) було прийнято вважати за властиву Русь тільки ту частину Київської імперії, яка цій імперії дала початок, тобто середню Наддніпрянщину і Сіверянщину з Києвом, Переяславом і Черніговом.

16. Рыбаков, "Древние русы", стор. 40.

17. *Повесть временных лет*, 2 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1950), т. I, стор. 13.

справою доволі довгою і ніколи не вміщається в рамках кількох років".¹⁸

Формування нового політичного південнослов'янського об'єднання чи союзу з осередком у Києві розтягнулось, як це ми вже відзначали, на час VII і VIII ст., і щойно на переломі VIII і IX ст. це об'єднання розвинулося до такої міри, що стало силовим чинником у Південно-Східній Європі і одночасно загрозою для найбільшої тоді Візантійської імперії. Очевидно, це могло статися тому тільки, що Русь, закріпившись на своїй оригінальній території Середнього Подніпров'я і басейну Росі та Тясмина, не обмежилася нею, а поширила "союз" і на інші племена, про які згадує *Повість временних літ*. Б. Рыбаков у своїй довідці про "древніх русів" вказує на те, що "природніше всього є визнати, що під полянами древній автор IX-X ст. розумів не маленьке плем'я в околицях Києва, а цілий ряд східнослов'янських племен, з котрих передусім треба назвати племена, розміщені безпосередньо між відомою нам землею київських полян і землею ляхів, тобто деревлян, волинян, білих хорватів. Тоді область 'слов'янської мови' стане компактною. Але цілком можливе, що в Полянський союз входили й інші східнослов'янські племена (наприклад, сіверяни, уличі, тиверці, може, навіть в'ятичі?). Центр землі був у Києві; легенди про діяльність Кия можна правдоподібно пов'язати з подіями третьої третини VI ст."¹⁹

Ніяких даних не збереглося про те, як відбувався процес формування "союзу" під керівництвом перших київських князів,

18. М. Ю. Браичевський, *Когда и как возник Киев?* (Київ: Наукова думка, 1964), стор. 82.

19. Рыбаков, "Древние русы", стор. 48. У цьому контексті важливим є питання назв "поляни" і "полянська земля". Досить довго назву "поляни" ідентифікували з жителями Київської землі, вважаючи поляни за одне з племен, за інформаціями *Повісти временних літ*. Про полян як "плем'я" говорить також М. Грушевський, пишучи про полянську землю, як "вузький клин, висунений між сіверянами і деревлянами", на якому на границі був положений Київ. [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 389 і т. II, стор. 255-256.] У новій інтерпретації назва полян не стосується окремого племені, а є збірною назвою для південно-західніх літописних "племен": уличів, тиверців, волинян, дулібів, бужан і білих хорватів. Іншими словами, йдеться про "союз племен" колишньої антської групи, який в історії Русі відіграв особливу роль. За М. Браичевським, правильна інтерпретація *Повісти временних літ* виявляє, що літописець знав тільки такі "племена", список яких був адекватний поняттю "східні слов'яни": поляни, сіверяни, деревляни, дреговичі, полочани (тобто кривичі), ільменські словени. У списку немає радимичів і в'ятичів, а також — жодного з південно-західніх "племен". Вони включалися в збірній назві "поляни". [Браичевський, *Походження Русі*, стор. 146-147.].

але з матеріалів, що стосуються вже X ст. і збереглися у літописах, можемо здогадуватися, що весь цей процес був дуже складний, і дуже часто треба було його в більшій чи меншій мірі поновлювати, зокрема при зміні князів. Окремі племена не дуже радо бажали бути членами "союзу", бо з цим пов'язувалися різні зобов'язання, передусім сплачування данини. Форма залежності окремих племен від Києва була різна. Одні були тільки своерідними "союзниками" і не платили данини, а лише виставляли дружину, яка йшла у воєнні походи під командуванням київського князя. Інші мусіли платити данину, але продовжували зберігати самоуправу і мати власного племінного князя. У випадку повної залежності київський князь вислав у дану землю свого намісника, який управляв нею від його імені. Ці різні форми залежності від київського центру збереглися практично до другої половини X ст., коли князь Володимир Великий зліквідував племінні окремішності і поусував племінних князів, висилаючи у всі землі своїх намісників.

Однак, хоч і як цей консолідаційний процес серед східноєвропейських слов'ян відбувався, вирішальну роль в ньому відіграла Русь у вужчому значенні цього слова. Цей факт на століття утривалився у народній пам'яті і також знайшов своє віддзеркалення у пізніших писаних документах. Приблизно до XII ст. народ з поняттям Русі утотожнював властиву колиску Руської держави: середню Наддніпрянщину і Сіверщину з містами Києвом, Переяславом, Черніговом. До того часу ані Галич, ні Володимир Волинський на заході, ні північні Смоленськ, Полоцьк, Псков і Новгород над Ільменським озером, що був найважливішим суперником Києва за весь час існування Київської держави, не зважаючи на роль, яку ці центри відігравали в житті Київської держави, і на місце, яке вони в цій державі посідали, не претендували на назву Русь.²⁰

20. М. Грушевський вказує на те, що Русь властива, чи "Київщина під іменем Русі, Руської землі, протиставляється ще в XI-XII ст. не тільки північним та східним землям (Новгороду, Полоцьку, Смоленську, Суздалью, в'ятичам), а й українським, навіть найближчій, нерозривно зв'язаній з полянською в одну політичну цілість Деревлянській землі ... маємо факти, де Київщина під іменем Русі протиставляється Волині, Галичині: для галичан київське військо — 'руське' військо, київські бояри — 'руські' бояри, в протиставленні галичанам..." [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 190-191.] У літописі подибуємо часто фрази з таким протиставленням, як, наприклад, Святослав Ольгович з Новгорода тікає "в Русь к брату", до Києва, полоцькі князі не слухають Мстислава, коли він кликав "в Рускую землю в помощь" (до Києва), князь Юрій їде із Суздаль в Київ, "в Русь" тощо.

Очевидно, існували об'єктивні внутрішні і зовнішні умови, які сприяли тому, що середня Наддніпрянщина стала таким державно-формулюючим осередком на території Східньої Європи, а в першій мірі у тій частині, яку заселяли слов'янські племена, що дали початок Антському союзові і з усіх східньослов'янських племен перші вийшли на історичну арену — уличі, тиверці, дуліби, волиняни, бужани і білі хорвати, тобто "полянський комплекс". Саме положення Києва над Дніпром, великим водним шляхом з півночі до Чорного моря, тобто на територію Візантії, і на стику трьох великих племінних територій: деревлянської, сіверянської і уличської, а разом з цим деяка віддаль від степової зони, яка була в той час відкритим полем для азійських кочовничих орд — все це зумовило, що група середньодніпровських антів під проводом династії Кия могла взяти на себе далекоюсяжну в наслідках, історичну ініціативу на полі консолідації спершу південно-східніх, а відтак всіх східніх слов'ян в одній великій державі.

Політична консолідація Київської Русі у вужчому, а відтак і в ширшому розумінні, супроводилася завершенням етногенези окремих народів у Східній Європі, першим етапом якої було завершення етногенези руського (українського) народу. У пов'язанні з цим знаходимо відповідь на засадниче питання розвитку також таких народів, як білоруський і російський, сучасні території яких упродовж якогось часу входили до складу Київської руської держави.

Як відомо, російська дореволюційна (царська) історіографія не визнавала окремішності українського і білоруського народів, а Київську Русь вважала першим, початковим етапом російської національної історії. Під таким кутом російські історики інтерпретували всі факти і події минулого у Східній Європі, вважаючи українців і білорусів своєрідними відмінами російського народу. При цьому вони зручно послуговувалися терміном "русский" і "русская земля", нав'язуючи в цей спосіб до Київської Русі і "Руської землі", тобто до назв Київської держави Рюриковичів. Радянська російська історіографія, визнаючи вже окремішність українського і білоруського народів, обрала дещо інший шлях, висунувши відому формулу про "давньоруську народність як спільного предка трьох народів: російського, українського та білоруського". Згідно з радянсько-російською офіційною інтерпретацією, всі ці три народи оформилися в окремішні етнічні групи щойно по упадку Київської держави, у висліді специфічних об'єктивних зовнішніх умов.

Ще в 1904 році М. Грушевський у своїй *Звичайній схемі руської історії та справі національного укладу історії східнього слов'янства* заперечив тезу про єдність східньої слов'янщини,

приймаючи за основу історії східнослов'янських народів факт окремішнього зформування й існування етнічних груп — української, білоруської і російської — безпосередньо по розселенні слов'янських племен. Археологічні дослідження, проведені за останні десятиріччя, цілком підтверджують цю тезу М. Грушевського, і вислів цьому дали посередньо навіть самі радянські історики й археологи, які, продовжуючи говорити про "давньоруську народність як спільного предка російського, українського і білоруського народів", одночасно вказують на етнічну диференціацію східних слов'ян ще за передісторичних часів (П. Третяков, Б. Рибаків, М. Брайчевський).

М. Брайчевський, згадуючи формулу "давньоруської народности, як спільного предка росіян, українців і білорусів", правильно зауважує, що така формула "спрощує проблему". Йдучи за нею, пише він, треба було б визнати, що предками сучасних українців були в однаковій мірі і поляни, і сіверяни, і кривичі, й ільменські словени, а предками сучасних росіян також південно-східні полянські племена. (Керуючися такими міркуваннями, і щоб усунути цю нелогічність, він "викував" змінену фразу про "Русь" — спільний період (або етап) в історичному розвитку трьох східнослов'янських народів".²¹ Іншими словами, не може бути й мови, коли говоримо про давню Русь, що маємо справу з єдиною етнічною спільністю у Київській державі, яка включала б усі східнослов'янські племена, як це намагається представляти радянська офіційна історіографія (Б. Греков).

Зафіксований у *Повісті временних літ* поділ східних слов'ян на "племена" має набагато глибший і цілком відмінний характер, бо насправді не йдеться тут про племена у звичайному цього слова значенні, а про вже зформовані етнічні спільності з виразними від найраніших літ трьома окремими епіцентрами: південним, північно-східним і північно-західним. На це звернув був увагу ще до першої світової війни російський історик А. Спіцин, пропонуючи карту "племінної" структури Руси, а у 30-их роках докладніше з'ясував цю проблему П. Третяков, спираючися на археологічні дослідження. У статті "Східнослов'янські племена" (1953) він оцінює літописні "племена" як "давні племінні і етнічні об'єднання східного слов'янства". За його словами, "є безсумнівним, що поляни, деревляни, дуліби й інші об'єднання слов'янського Правобережжя помітно відрізнялися від північних і східних племен не тільки своїм своєрідним життям, а й соціально-політичною і етнічною структурою ... Можна висловити лише припущення, що,

21. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 189.

поперше, племена Правобережжя у VIII-IX ст. являли собою відносно однорідну групу... і, подруге, політичні об'єднання правобережного слов'янства носили дещо інший характер".²²

Сьогодні треба вже вважати безспірним, що, не зважаючи на існування у Східній Європі Київської імперії Рюриковичів, історичний процес розвитку літописних "племен" розвивався, як зазначає М. Брайчевський, у трьох окремих групах, "навколо трьох епіцентрів", а коли йдеться про окремі групи, то "головним ядром у формуванні української народності був полянський лісостеп; російської — верхів'я Дніпра, Оки і Волги; білоруської — область дреговичів та полочан". Той же автор пише, що, "враховуючи відсутність суцільних міграцій протягом IX-XIII ст. і загальну сталість населення... можна твердити, що в процесі етнічної агломерації традиція генетичної спадковості мала значення основного фактора, і що, отже, предками кожного з трьох сучасних східнослов'янських народів було передусім населення тих земель, які в пізніші часи утворили їх етнічні території".²³

Іншими словами, коли ми говоримо про Київську Русь у вужчому розумінні і про міжплемінний союз полян (уличі, тиверці, дуліби, волиняни, білі хорвати), до яких відтак приєдналися значні частини деревлян і сіверян, то ми говоримо про дійсних предків виключно українського народу, які вперше появились на історичній арені під назвою Антського союзу. Це і є суть оригінальної тези М. Грушевського про те, що етнічне розмежування предків українського народу від їхніх сусідів на півночі наступило ще за докиївського періоду, безпосередньо після розселення слов'ян, хоч процес самої консолідації ще тривав відносно довгий час.²⁴

З питанням етногенези Русі тісно в'яжеться ще одне питання, що стосується місця і ролі норманських завойовників, т. зв. варягів. *Повість временних літ* пов'язує утворення Київської держави з фактом захоплення Києва варязькими дружинами під проводом князя Олега в другій половині IX ст. Ця інформація *Повісти*, яку довгий час приймали без глибокої критичної застави історики і яка лягла в основу т. зв. норманської теорії постання Київської Русі і Київської держави Рюриковичів, не має

22. П. Н. Третьяков, "Восточнославянские племена накануне образования Киевского государства", *Известия Академии наук СССР, Серия истории и философии*, ч. 3, 1945, стор. 160-162.

23. Брайчевський, *Походження Русі*, стор. 189.

24. Пор. також М. Чубатий, *Княжа-Русь-Україна*, стор. 23-38, 54-68.

стійкої наукової основи, а останнього часу навіть найбільші прихильники "норманізму" у Східній Європі мусіли перед обличчям фактів дуже ґрунтовно модифікувати цю теорію. Не йдеться тут, очевидно, про заперечення факту появи норманів у Києві і їх ролі у Київській державі, але ця їх роль мусить бути узгляднювана у загальному контексті формування Київської Русі, що, як ми бачили, значно випередило прибуття на середнє Подніпров'я норманських ватаг. Так, до речі, розумів цю роль варягів у Київській Русі М. Грушевський, пишучи про "чимале, хоча б і служебне значення" варязьких дружин, які, "крім военного значення ... мусіли зробити прислугу київським князям ще у сфері, про котру найменше знаємо — внутрішньої управи. Чи київська династія вийшла з громадських князів, підпорядкованих колись волі громади, чи з яких узурпаторів, — в кождім разі в розвою її влади в середині самої землі мусіли важну роль відограти ці чужі, не зв'язані з громадою норманські дружини, на котрі опералися князі в IX і X ст.". ²⁵

Пряме пов'язання етногенези українського народу з слов'янськими племенами антів і Київською Руссю передрішує відповідну інтерпретацію історії українського народу, а в першій мірі того періоду в його історії, що стосується княжої доби, тобто, українського середньовіччя. Це в однаковій мірі стосується також й історії української політичної думки, яка таким чином мусить включати період Київської Русі і мусить для повноти образу узгляднювати все те, що ми можемо знати про часи, що передували Київській Русі на українській території, зокрема про добу, коли почав існувати і вперше вийшов на історичну арену Антський союз, на який склалися племена — безпосередні предки українського народу.

КИЇВСЬКА РУСЬ НАПЕРЕДОДНІ КОНСОЛІДАЦІЇ

Найдавніші київські історичні джерела мало мають такого фактичного і достовірного матеріалу, на основі якого можна було б відтворити у повному засягу суспільно-політичну структуру всіх тих земель, на яких почалися політичні консолідаційні процеси, що завершилися зформуванням Київської держави. Це в однаковій мірі стосується і полянського Антського союзу і пізнішого київського союзу племен та формування Київської Русі як основного ядра майбутньої Руської держави у Східній Європі.

25. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 399-400.

Очевидно, що без таких даних не легко є відтворити систему поглядів і політичних концепцій, які мусіли визрівати разом з специфічними консолідаційними плянами, ініційованими чи то окремими племенами, чи племінними вождями тих часів.

При обговоренні етногенези українського народу ми вже вказували на деякі характеристичні прикмети суспільно-політичної структури предків нашого народу, про які залишили нам деяку інформацію іноземні подорожники, хронікери та історики. Йдеться тут про типову картину суспільного ладу, що його ціхувала своєрідна воєнна демократія, з громадськими вічами, виборами воєначальників і одночасним суцільним роздрібненням на відносно невеликі числом громади, які зберігали повну самоуправу і самостійно вирішували свою долю. Основою такої громади була вужча чи ширша патріархальна родина, яка на початках входила до складу перехідної "ланки" — роду, системи кількох вужчих родин під управою найстаршого в роді. З розвитком громади як територіальної одиниці зникли родові відносини, при чому суспільну функцію роду перебрала на себе громада ("верв"). Черговим і вищим ступенем у суспільно-політичному розвитку предків українського народу було започаткування ширшої суспільної організації — городів, які відіграли виключно важливу роль у процесі консолідації Київської держави.

Іноземні автори у свідченнях про предків українського народу зареєстрували ряд позитивних і негативних фактів. У першій мірі чужинні спостерігачі відзначають їхню свободолюбність, що межує з своєрідною анархією. Коли Маврикій пише про антів, що вони "не хочуть нікому служити або бути під властю", то Ібн-Якуб додає, що "слов'яни — люди відважні та войовничі і при солідарності могли б взяти верх над будь-ким", але з-за порізнености відокремлених племен вони не можуть відіграти важливішої ролі. Відзначивши свободолюбність слов'ян, Маврикій підкреслює, що їм бракує згоди, при впертості та небажанні підпорядкувати свій індивідуальний інтерес загальному інтересові, свою думку — загальній думці, у висліді чого між ними часто доходить до конфліктів і кривавих зударів. Крім того, пише Маврикій, вони не вміють додержувати умов, легко їх порушують.²⁶

Очевидно, такі прикмети характеру аж ніяк не сприяли розвиткові сильної політичної організації серед антів і відтак на початку у Київській Русі, доказом чого є факти відносно скорого розпаду тих міжплемінних об'єднань, які в оборонних цілях чи з метою наступу на сусідів організувалися і навіть ставали

26. Цит. за Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 311-312.

загрозою для такої імперії, як Візантійська. Однак, не зважаючи на неуспіхи в намаганнях утворити міжплемінний союз на землях сучасної України в середині I тисячоліття н. е., ці намагання виявляють певні політичні погляди вже на вищому рівні, коли йдеться про форму оборони зайнятих земель.

У цьому контексті треба бачити засновок ідеї про потребу мати відповідного племінного чи міжплемінного зверхника, князя, який міг би не тільки забезпечити єдність племені і міжплемінного союзу, але також бути воєначальником у війнах з сусідами. Для індивідуалістично наставлених антів це вже був значний поступ, хоч віча громад ще довго продовжували бути найвищими чинниками адміністративного і законодавчого порядку серед антських племен.²⁷

Вирішальним моментом, який насправді поклав реальну основу під політичну консолідацію східнослов'янських земель, була організація городів, які в короткому часі перетворилися на провідні осередки окремих земель, стали їхніми політично-адміністративними, економічно-торговельними і культурними центрами. *Повість временних літ* зберегла до наших днів розповідь про заснування міста Києва, пов'язуючи з цим фактом початок Київської Русі. Археологічні дослідження виявили існування на землях сучасної України понад 1000 городищ — укріплених

27. В. Пашуто відзначає, що "віче — один з найбільш архаїчних інститутів народоуправління". [*Древнерусское государство и его международное значение* (Москва: Изд. Наука, 1965), стор. 33.] М. Грушевський, подавши за Прокопієм опис одного такого віча в антів, пише, що "на подібних ширших вічах мусіли рішатися взагалі всякі справи, що вимагали солідарної діяльності племен, чи груп родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільного вождя з-поміж племінної старшини і т. д. "Всякі справи, добрі чи злі, віддаються на рішення громади", каже Прокопій". [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 371] Інститут віча, як відомо, виявився незвичайно тривалим у Київській Русі і відіграв у різних землях її часто дуже важливу роль своєрідного "контрольного" і "законодавчого" органу, що його мусіли поважати князі. "З історичного становища, — пише М. Грушевський, — з цих двох чинників (віче як орган громади і князь з дружиною — М. С.) віче було елементом і давнім і новим — властиво давнішим... Політична сомоуправа була безперечно річ дуже давня — про племінну сомоуправу говорить ще Прокопій, але, з другого боку, зформування землі-волости, як замкненого політичного організму і перетворення гегемонії міста у формальну владу, з залежністю від нього пригородів, з рішучим голосом міста в справах всієї землі, обов'язковим для пригородів — всі ці моменти, на яких полягала пізніша діяльність віча, зформувалися правдоподібно вже під впливом князівсько-дружинного устрою". [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, стор. 209.]

міст (городів), при чому багато з них своїми початками сягають далеких доісторичних часів. Початки київського городища, як ми вже відзначали, відносять на кінець VI або початок VII ст. н. е.

За словами М. Грушевського, "для дальшої еволюції відносин мали значення ті городи, які зв'язували більші групи осад, і тим більше було їх значення, чим більші були ці групи й зайняті ними території".²⁸ Городи-міста з початкових городищ, чи оборонних замків, розвинувшись на адміністративні центри племінних земель та на центри активного господарського життя, торгівлі та ремесла, приспішували процес об'єднання окремих племінних груп, а відтак і міжплемінного об'єднання. Поширення і розвиток городів-міст на землях Київської Русі від дуже раннього періоду були особливістю Київської Русі, яка відрізняє її від інших державних формацій того часу в Європі, де не міста, але маєтки окремих феодалів були найважливішими осередками політичного і господарського життя аж приблизно до XII ст.²⁹

Що політично являла собою Київська Русь напередодні консолідації, довідуємося з *Повісти временних літ*, автор якої намагався дати відповідь на питання про те, "откуда есть пошла

28. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 363.

29. На це звертає увагу Ф. Дворнік у книжці *Слов'яни в європейській історії і цивілізації*. Він пише, що "за часів Каролінгів і пізніше національна економіка Центральної Європи зосереджувалася довкруги маєтків аристократичних землевласників. Міста почали формуватися у багато пізнішому періоді, у XII ст., коли ремісники і купці знайшли своє місце в національній економіці. У Київській Русі ситуація була інакша. Торгівля могла розвиватися тільки у містах і ринок був місцем, де зустрічалися мешканці міста й околиці. Він скоро асоціювався з політичним життям й адміністрацією... Найважливішими громадянами були, цілком природно, купці, які часто мали значний вплив на економічне і політичне життя держави... Важливість міста в національному житті ілюструє існування віча, міських зборів, інституції, що була характеристична для Київської Русі". [Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, стор. 220.]

У договорі з 907 року є перелічені міста Київ, Чернігів, Переяслав Полоцьк, Ростов, Любеч і "прочая грады: по тем бо градом седяху велиции князи под Ольгом суще" [Б. Д. Греков, *Избранные труды*, 4 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1954), т. II, стор. 79.]

Греков як і вся радянська історіографія пов'язує постання городів (міст) на Київській Русі з "процесом феодалізації суспільства" [стор. 80], мовляв "город міг появитися тільки при наявності приватної власности, тобто в класовому суспільстві. Родоплемінний улад не знає городів в стилістичному значенні терміну. Поява городу означає розвал родово-племінного устрою" [стор. 81]. На тему городів-міст в давній Русі див. М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, 2 вид. (Москва, 1956), який однак не згоджується з теорією про панівне значення торгівлі у процесі творення міст на Русі.

Руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть". Розповідаючи про заснування Києва, *Повість временних літ* відношує, що "подем же жившемъ особѣ и володѣюшемъ роды своїми, иже и до сее братѣ бяху поляне, и живяху каждо съ своїмъ родомъ и на своїхъ мѣстѣхъ, владѣюще каждо родомъ своїмъ". По смерті князя-засновника Кия і його брата та сестри " і по сихъ братѣ держати почаша родъ ихъ княженъ в поляхъ, а в деревляхъ свое, а дреговичи свое, а словѣни свое в Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ, иже полочане. От нихъ же кривичи, иже сѣдять на верхъ Волги, и на верхъ Двины и на верхъ Днѣпра, их же градъ есть Смоленскъ, тудѣ бо сѣдять кривичи. Таже сѣверъ от нихъ".³⁰

Згідно, отже, з літописцем, територія Київської Русі перед остаточним з'єднанням в одній державі ділилася на окремі самоуправні "племінні" князівства, яких було шість: поляни, деревляни, словени, кривичі, полочани, сіверяни, чи вісім, коли дочислити в'ятичів і радимичів, щодо яких літописець сумнівався, вважаючи їх "ляхами". Полянське або Київське князівство і, можливо, також й інші "племінні" князівства були у той час насправді міжплемінними об'єднаннями, в середині яких відбувалися місцеві консолідаційні процеси. З цього погляду найбільше розвинутою була Київська Русь (Полянський союз), що вже асимілювала у меншій чи більшій мірі уличів, тиверців, бужан, дулібів, хорватів, волинян. Це знайшло своє віддзеркалення в тому, що *Повість временних літ*, реєструючи окремі факти процесу об'єднання Руської держави князями Олегом, Ігорем і Святославом, не містить згадки про боротьбу Києва з цими меншими племінними групами, не рахуючи частинно тиверців і зокрема уличів, яких підкорювати доводилося ще князеві Ігореві. Зате у літописі маємо розповіді про війни з деревлянами, сіверянами, радимичами, в'ятичами і про підпорядкування та данину, що її мусіли платити словени на чолі з Новгородом.

Політичний консолідаційний процес у Київській Русі під проводом київських князів виявляє не тільки ширший політичний світогляд самих князів і їхнього найближчого оточення, але також кристалізацію специфічних тенденцій, які відтак лягли в основу політики Києва, як східноєвропейського політичного центру, і уможливили вивершення етногенези окремих народів: українського, білоруського і російського. Хоч і які були б мотиви перших київських князів у їхніх початкових заходах підкорити владі Києва сусідні племена, вони мусіли дуже скоро усвідомити собі два основні політичні завдання, що їх вимагали інтереси Києва і безпека Київської держави:

30. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 12-13.

1. Включення в орбіту безпосереднього впливу київського центру всіх східних слов'янських земель і максимальне зміцнення цього впливу.

2. Встановлення політичних і торговельних зв'язків з сусідніми державами, у першій мірі з Візантією.³¹

У контексті цих двох основних завдань треба розглядати і оцінювати зовнішню і внутрішню політику київських князів, зокрема тих, про яких є згадки у наших літописах: Олега, Ігоря, Святослава і врешті Володимира Великого, на панування якого припадає завершення консолідаційного процесу. Політичне мислення на протязі формативного періоду Київської Русі було продуктом самого характеру держави, яка формувалася. Від найраніших часів це була, як зауважив Борис Крупницький, "експансія купця і вояка, здобичницького і торговельного характеру".³² Державу репрезентував вояк і купець, при чому вояк-дружинник включно з самим князем прекрасно розуміли важливість торгівлі і самі в ній брали активну участь. Київ здобув собі перше місце серед міст Східної Європи в першій мірі тому, що з уваги на своє географічне положення "на шляху з варягів у греки", він мав незвичайно догідну базу для такої торговельно-добичницької експансії, як географічне положення забезпечувало таку ж догідну ситуацію для північного суперника Києва — Новгороду.³³

Підкорення окремих племен — слов'янських і неслов'янських — Києву тісно в'язалося з ґрандіозним пляном забезпечення за

31. Б. Греков дає таке уточнення політичних цілей і завдань київських князів: "1. Деревлянська, що включала питання визначення західньої границі, а це викликало значні загострення у зв'язку з тенденцією Польщі проникнути на територію Русі. 2. Хозарська, пов'язана з тим, щоб повернути загарбані хозарами руські землі і забезпечити свій південь від хозар. 3. Візантійська — дуже складна, бо тут доводилося Русі мати справу з давньою державою, з якою слов'яни боролися, починаючи приблизно з V ст. н. е., з державою, яка сильно потерпіла від інвазії слов'ян на Балкани і в Малу Азію, а врешті змінила фронт і стала робити заходи, щоб дістати від Русі воєнну допомогу. Врешті, Русь із свого боку потребувала тих продуктів, що їх вона могла дістати від Візантії. Культурна перевага Візантії, її культурні цінності, також не були малозначні для Русі. 4. Проблема Дунаю і Чорного моря". [Греков, "Образование русского государства", стор. 138.]

32. Б. Крупницький, *Основні проблеми історії України* (Мюнхен: УВУ, 1955), стор. 121.

33. Пор. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 282-305 і 396-398, який пише про "торгівлю як движучу силу" в Київській Русі і що "власне інтереси торговельні, потреби і рахунки київського купецького патриціату послужили тою пружиною, що пустила в рух політичне життя Києва і його системи" [стор. 397].

Києвом повного контролю торговельних шляхів з півночі на південь у Візантію, на захід і схід та південний схід. Цей плян незвичайно чітко відтворює наш літопис, розповідаючи про війни князя Святослава Завойовника, який у відповідь на заклик жити в Києві і обмежитися обороною Київської землі від кочовиків, відповів: "не любо ми есть в Києвѣ быти, хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середа земли моеи, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъъ злато, поволоки, вина и овошчеве разноличныя, изъ Чехъ же, из Угоръ сребро и комони, из Руси же скоро и воскъ, медъ и челядь".³⁴ Коментуючи ці слова Святослава з літопису, М. Грушевський зазначає, що "це торговельне значення Болгарії, розуміється, було Святославові наперед відоме і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної торговельної політики своєї династії".³⁵

Ані Святославові, ні його попередникам, ні його синові Володимирові Великому не пощастило здійснити цей плян, але війни упродовж довгих десятиліть, що їх вони провадили на півночі, півдні, сході і заході своєї держави виразно засвідчують, що такий плян існував і був важливою рушійною силою в таких чи інших діях окремих князів. Всі ці війни з сусідніми державами і народами і "примучування" східньослов'янських племен не були ні в якому разі випадковими явищами, а розміщувались у загальному пляні поширення і забезпечення молоді держави.³⁶

34. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 48.

35. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 467-468. Див. також Б. Д. Греков, *Избранные труды*, який пише: "Ми знаємо з *Повісти временных лет*, які були пляни у Святослава. Він не тільки збирався тут (у Болгарії) назавжди остатися, але і хотів на Дунай перенести свою столицю. Це зовсім не подібне на ненадійний вихід на берег кількох десятків чи навіть сотень озброєних моряків, що карколомно вивозять свою здобич, щоб її від них не відняли. Перед нами підготовлений похід на Дунай, який був так добре відомий слов'янам і антам ще в VI ст." [т. II, стор. 269].

36. Коли ми в такому світлі бачимо політику перших київських князів і коли так оцінюємо їхню роллю на шляху будівництва Київської держави, тоді ледве чи можна прийняти без ніяких застережень оцінку М. Грушевського, який написав: "Дід Володимира (тобто князь Ігор — М. С.) наложив головою як звичайний Raubritter (вояк-грабіжник — М. С.) за свої 'примучування' в Деревлянській землі... Батько Володимира (тобто князь Святослав — М. С.) загинув як лицар-авантюрник в далекім поході, оставивши пам'ять відірваного від ґрунту войовника-волоцюги". [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 535.] Очевидно, приймаючи погляд деревлян, як про нього відзначено в літописі, князь Ігор, наприклад, "б'яшетъ бо яко волкъ въсхищая и грабѣя", але з погляду Київської держави й її інтересів "примучення" деревлян було конечне, і це

З цього погляду на особливу увагу заслуговують торговельні і політичні угоди Русі з Візантією за Олега, Ігоря, Святослава і Володимира. На той час Київська Русь уже могла не тільки домагатися наладнання торговельних, чи навіть союзних відносин з Візантією, але могла ставити далекосяжні вимоги, диктувати умови і забезпечувати за Києвом чималі угодження, коли йшлося про торгівлю. За Володимира Великого Київська Русь вимогла від Візантії політичні концесії, приневоливши візантійських цісарів погодитися на посвоячення з Рюриковичами. В історії Київської Русі цей факт був чи не найбільшим тріумфом, який закріпив у свідомості населення Київської держави почуття гордості за Землю Руську, вислів чому дав пізніше, відзначаючи заслуги Володимира Великого, київський митрополит Іларіон, який наголошував зокрема той факт, що князь Володимир Великий панував у славній і загальновідомій землі. "Не в худе бо и не в неведоме земли влады чествоваша, но в Руской, яже ведома и слышима есть всеми конци земля", стверджував Іларіон у своїй похвалі Володимиріу.

Слово о законі і благодаті митрополита Іларіона чи не найвиштовіше засвідчує, що процес політичної консолідації Київської Русі, який тривав понад одне століття, успішно завершився і що в кордонах Київської держави сформувалася етнічна спільність, свідомо вже не тільки своєї окремішности, але й історичного посланництва. Порівнюючи князя Володимира Великого з римським імператором Константином Великим, основоположником східньоримської, візантійської імперії, митрополит Іларіон наче хотів вказати, що на сході Європи вже покладено тривкі основи під нову імперію — Київську Русь.

(Продовження в наступному числі)

київські князі прекрасно розуміли. Володимир Великий без таких попередників, як Олег, Ігор чи Святослав, які, як каже сам М. Грушевський, "збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака" [там само], не міг би з таким успіхом і за такий короткий час забезпечити єдність держави й її суцільну консолідацію під зверхністю Києва. Політика перших київських князів, без уваги на її часом навіть авантурницький і здобичницький характер, ішла по лінії інтересів Київської Русі, ядра держави Рюриковичів, довкруги якого вони об'єднали східньослов'янські і неслов'янські землі.

СПРАВА ПАРУЙРА АЙРІКЯНА

(ПЕРЕКЛАД З ВІРМЕНСЬКОЇ)

Справа ч. 158 — 1974 року.

ВИРОК

Іменем Вірменської Радянської Соціалістичної Республіки
Судова Колегія кримінальних справ Верховного Суду
22 листопада 1974 року
під головуванням — Данієляна С.,
засідателів — Касабяна Г., Авакяна К.,
при секретарі — Ованесян А.,
з участю державного обвинувачувача прокурора — Худояна П.,
оборонця — ...

розглянула на відкритім судовім засіданні кримінальну справу обвинувачення Айрікяна Паруйра Аршавіровича, 1949 року народження, уродженця селища Советален, міста Еріван, вірменина, громадянина СРСР, безпартійного, з незакінченою вищою освітою, раніше засудженого два рази: 23. II. 1970, за ч. 1., ст. ст. 65 і 67 КК на 4 роки позбавлення свободи, звільненого після відбуття покарання 30. III. 1973; другий раз засудженого 5 березня 1974 за ст. 217 КК на два роки позбавлення свободи; під вартою від 12 листопада 1974 року (т. 4, л. 155-164, 145-147).

Запобіжний засіб у цій справі — замкнення під вартою — вибрано 29. VI. 1974. До арешту проживав у селищі Советален, Еріван, 14 вул., д. 3. Обвинувачується за ч. II ст. ст. 65, 67 КК Вірм. РСР.

У судовому слідстві встановлено наступне:

Підсудний Айрікян Паруйр Аршавірович 23 лютого 1970 року був засуджений на 4 роки позбавлення свободи (ч. I. ст. ст. 65, 67) за проведення антирадянської агітації і пропаганди та за участь в антирадянській організаційній діяльності (т. 4, л. 80-87, 155-164).

Під час відбування покарання і після цього Айрікян П. не змінив своїх антирадянських поглядів, не покаявся в учиненому й не став на шлях поправи. Вперто не визнавав своїх ідейних помилок і настоював, що посвятив своє життя боротьбі за створення "вільної і незалежної" Вірменії, та з метою підризу радянської влади Вірменії далі розповсюджував наклепницькі вигадки, які очорнювали радянський державний і суспільний лад

Перебуваючи в місцях ув'язнення, Айрікян П. вдержував письмовий зв'язок з своїми однодумцями й іншими особами, і в 1970-72 роках пробував з допомогою листів, їм адресованих, розповсюджувати ворожі антирадянські вигадки про становище перебуваючої в складі Союзу РСР Вірменської Республіки та закликав боротися за відділення Вірменії від СРСР та створення "вільної і незалежної вірменської держави".

Листи такого змісту були конфісковані цензурою в місцях ув'язнення і не були направлені адресатам.

Після відбуття покарання, 4 квітня 1973 року Айрікян П. повернувся до Єривану. Щодо нього був встановлений адміністративний нагляд. Не зважаючи на це, Айрікян П. увійшов у зв'язок з антирадянсько-націоналістично настроєними Навасардяном Ашотом, Аршаняном Азатом, Хачатряном Рубеном і іншими, які опісля були також засуджені за антирадянську діяльність.

Виступаючи від імені нелегальної організації, під назвою "Національна об'єднана партія", підсудний Айрікян вів далі ворожу діяльність.

У жовтні 1973 року Айрікян П. повідомив Хачатряна Р., що керівний орган "Національної об'єднаної партії" називається Верховною радою, і щоб стати її членом, треба займатися практичною антирадянською діяльністю і таким способом здобути довір'я. З тією метою доручив Хачатрянкові написати в різних місцях міста Єривану антирадянські націоналістичні льозунги: "Геть росіян, хай живе вільна і незалежна Вірменія". Виконуючи це доручення, Хачатрян з допомогою однодумців, засуджених в іншій справі, Саакяна Каджіка і Карапетян Анаїт, написали вночі на вулицях і тротуарах міста Єривану великими буквами льозунги згаданого змісту, що їх наступного дня читало багато людей.

Того ж місяця Айрікян П. домовився з Хачатряном Р. про виготовлення й поширення більшої кількості листівок. Згідно з цим домовленням, Хачатрян Р. доручив Саакяну К., а той у свою чергу Карапетян А., написати текст листівок. Карапетян А. з участю Саакяна К. написала тексти двох листівок, які передала Хачатряну Р. Останній показав оригінали цих листівок підсудному Айрікяну, який їх прочитав і без зауважень повернув Хачатряну Р. Уважаючи, що Айрікян схвалив тексти листівок, Хачатрян передав їх Саакяну К. для розмноження й розповсюдження. Саакян почав через своїх прихильників розмноження цих листівок фото-способом, але при виконванні цієї роботи його задержав КГБ.

У цих листівках по-наклепницьки оголошено, що вірменському народові загрожує "біла різня", що "геноцид триває далі", вірменський народ обманули, немає свободи в країні, а

вільнолюбну молодь судять; проголошено заклик вийти на боротьбу (т. 4, л. 136).

На початку листопада 1973 року підсудний Айрікян доручив Хачатрян Р. через однодумців у встановленому часі й місці одержати від незнайомої йому особи, за кличкою, пакет і доставити йому. Хачатрян Р. виконав це завдання через того ж Саакяна К. У пакеті було три примірники листівок, під заголовком "Маяк-2 додатковий", виготовлені друкарським способом, які були написані від імени т. зв. "Верховної ради Національної об'єднаної партії". Ці листівки також містять ворожі заклики й наклепницькі вивідки про радянську дійсність (т. 4, л. 197).

У пред'явленому обвинуваченні за ст. ст. 65, 67, ч. II КК Айрікян не визнав себе винним, мотивуючи, що він не проводив анти-радянської агітації і пропаганди. Признав, що від 1967 року є дійсним членом т. зв. "Національної об'єднаної партії", прийняв статут і програму цієї "партії" і до (липня?) 1969 року боровся шляхом активної практичної роботи за здійснення програми тієї нелегальної організації.

(10 липня?) 1969 року був арештований за цю діяльність і 23. II. 1970 року засуджений на 4 роки позбавлення свободи. Після відбуття покарання, 4 квітня 1974 року вернувся в Єриван. Заявив, що до сьогоднішнього дня не змінив своїх ідейних поглядів. Як і раніше, незалежність Вірменії вважає за життєву konieczність. На його думку, Вірменія повинна вийти із складу Союзу РСР, тому що, на його думку, інтереси вірменського народу не збігаються з інтересами Союзу, вірменський народ перебуває під "чужим ярмом", Вірменія — неповноцінна держава, Росія "грабує" вірменський народ (протокол — 6-44). Програма організації, виступаючої під іменем т. зв. "Національної об'єднаної партії", яку беззаперечно приймає підсудний Айрікян П., по-наклепницькому заявляє, що під владою Москви плаче і стогне вся вірменська нація, закликає до боротьби проти цього, і містить інші, викликаючі національну ворожнечу, свідомо брехливі твердження (т. 4, л. 165-172).

На судовому засіданні, коментуючи програму НОП ("Національної об'єднаної партії"), підсудний Айрікян признав, що згідно з тією програмою радянська Росія визнається ворогом вірменського народу (протокол л. 40-48).

Одночасно мотивував, що після відбуття покарання він не допустився будь-якої антирадянської дії, не займався практичною діяльністю, не мав відношення до "Національної об'єднаної партії" і тому вважає себе лише ідейним членом партії.

У перший день судового засідання відмовився від адвоката, який боронив його інтересів, мотивуючи, що це член КПРС і тому

не може його боронити, бо він сам боровся проти комуністів (протокол л. 10).

У залі судового засідання допустився в присутності численних громадян грубої, наклепницької образи на адресу В. І. Леніна, вимагаючи забрати його портрет із залі судової розправи (протокол, л. 9).

Признав, що в своїх листах і заявах, допускав наклепницькі видумки, очорнюючі радянський державний і суспільний лад, однак мотивував, що ця дія не є злочином, бо листи були сконфісковані цензурою в місцях ув'язнення, не дійшли до адресатів, а заяви були направлені належним особам (прот. 15-106).

Заперечення підсудного Айрікяна необосновані, а пред'явлене щодо вказаних питань обвинувачення підтверджується наступними доказами.

З листів, що їх написав Айрікян П. під час відбування покарання в колонії, цензура сконфіскувала й опісля долучила до теперішньої справи 18 листів. З них видно, що Айрікян П. вперто не визнавав своїх помилок, не покався в учиненому і шляхом листів пробував знову розповсюдити наклепницькі вигадки, які знеславляють радянський державний і суспільний лад.

Так у листах з 19. V. 1970, 17. VI. 1970, 3. II. 1971, 9. VI. 1971 Айрікян П. у гострих висловах заявив, що він не кається в своїх учинках, заборонив батькам давати йому поради щодо цього питання, а в листі, адресованому подрузі Кнарик, писав: "У всякому разі, я щасливий і гордий з того, що і мені довелося послужити справжнім справедливим інтересам моєї поневоленої батьківщини, її визволенню, в міру моїх сил..."

У зв'язку з цим підсудний Айрікян П. заявив у суді, що він справді не покався щодо своїх учинків і далі вважає, що Вірменія дійсно перебуває "в стані поневолення", і тому писав такі листи (прот. 51-52).

У листі з 5. XI. 1970, адресованому рідним, Айрікян П. вихваляв діючу за кордоном антирадянську дашнакську партію. Айрікян написав, що "в цьому році сповняється 80 років дашнакській партії", відмічуючи, нібито вона була єдиною партією, яка дала Вірменії в 1918-1920 роках незалежність.

У листі з 29. XI. 1970, адресованому батькові, написав: "Сьогодні всі чесні вірмени духово оплакують 50-ліття втрати незалежності Вірменії" (т. 4).

Під час судової розправи Айрікян П. заявив, що день 29. XI. 1920 року, коли Вірменія ввійшла в склад СРСР, він вважає днем жалоби, тому що, на його думку, в цей день Вірменія втратила свою незалежність (прот. 5).

У листі до своїх товаришів з 8. III. 1972, підкреслюючи свою рішучість вести далі боротьбу, Айрікян П. відмітив, що залишається вірний встановленому ними лозунгові "Смерть, або незалежність Вірменії" і написав: "Уже пройшло біля трьох літ чотирирічного ув'язнення, але я ні на волос не схилився і не сумніваюся в нашій перемозі" (т. 4., л. 123).

У заяві з 21. III. 1972, адресованій Президії Верховної Ради Вірм. РСР, Айрікян П. твердив, що Росія, закріплюючи своє панування, веде щодо Вірменії політику топтання національних справедливих вимог і прав. Він і його однодумці вважають Росію ворожою державою ч. 1. А радянські закони нівечать усі права людини. Вірменська нація перебуває в крайнє поганому становищі (т. 1, л. 5-7).

У заяві з 24. VI. 1974, адресованій генеральному секретареві ООН, Айрікян П. свідомо брехав, що в СРСР відбувається "величезний злочин — вбивство нації (геноцид)" (т. 5, л. 9).

Те саме він підтвердив на судовій розправі, мотивуючи, що ті, які ведуть антирадянську агітацію, підлягають кримінальній відповідальності.

Аналогічні ворожі антирадянські наклепницькі видумки містять у собі теж і інші листи та заяви Айрікяна П., які прилучені до справи.

Відповідь Айрікяна, що факт висловлення в листах антирадянських думок не творить злочину, нібито тому, що листи не дійшли до адресатів, суперечить законіві, бо згідно з ст. 65 КК агітацією і пропагандою називається не тільки розповсюдження наклепницьких видумок, які очорнюють радянський суспільний і державний лад, але й виготовлення, або зберігання літератури такого змісту. Інші відповіді підсудного А. П., що після першого засуду й відбуття покарання він не займався практичною антирадянською діяльністю, заперечуються такими доказами:

Свідок у цій справі Хачатрян Р. під час попереднього слідства зізнав, що 1973 року, коли А. П. вернувся з ув'язнення, разом з його однодумцями, він ходив до хати А. П., познайомився з ним і привітав його з поверненням. Уважаючи його досвідченим авторитетним "діячем", вів з ним розмови про їхню дальшу діяльність, просив у нього поради і діяв за його порадами. Під час попереднього слідства в усіх своїх свідченнях Р. Хачатрян подавав, що думку Айрікяна П. він сприймав як вказівку, або доручення і виконував її. На судовій розправі заявив, що П. Айрікян не давав йому вказівок, чи доручень, він просив його поради й у практичній діяльності керувався даними йому порадами (прот. 127-128).

Судова колегія вважає, що насправді немає різниці між цими

свідченнями, бо суть явища не міняється. Тільки, в одному випадку, в умовинах попереднього слідства, називалося воно "дорученнями", а в залі розправи, де були присутні рідні й ряд однодумців підсудного, те саме явище називалося "порадою", тим більше, що свідок Р. Хачатрян на судовій розправі декілька разів повторяв, що свідчення, дані на попередньому слідстві, підтверджує.

Як на попередньому слідстві, так і на судовій розправі Хачатрян зізнав, що Айрікян П. повідомив його про те, що "НОП" має свій керівний орган, який називається "Верховною радою", і щоб стати її членом, треба здобути довір'я практичною роботою.

Бажаючи вступити в склад "Верховної ради", з метою здобути довір'я, він проводив наступну антирадянську практичну роботу:

У жовтні 1973 року під час розмови він питав про думку Айрікяна П. щодо написання націоналістичних лозунгів у місті. Айрікян П. схвалив таку думку й порадив від імени НОП написати на стінах і вулицях міста Ерівану лозунги: "Геть росіян, хай живе вільна і незалежна Вірменія".

Приймаючи цю раду, він доручив Саакяну К. зробити такі написи (лозунги). Останній, з допомогою Карапетян А. та з участю інших однодумців, у різних місцях Ерівану написали від імени НОП на вулицях і стінах великими буквами подібні лозунги і про це звітували йому, а він Айрікяну (прот. 118-120).

Р. Хачатрян також зізнав, що в зв'язку з близькою судовою розправою арештованих тоді його однодумців Шахвердяна Баграда й Тавмасяна Арарата, він того ж місяця доручив Саакяну К. виготовити листівки. Останній разом з Карапетян А. написав два тексти листівок і дав йому. Він же на вулиці Ребуні, в присутності Аконджана Татевосяна, передав Айрікяну П., який їх прочитав і мовчки повернув йому без зауважень. Цю мовчанку він уважав за знак погодження. Після цього повернув листівки Саакяну К. і доручив їх розмножити й розповсюдити. Саакян К., Карапетян А. та інші почали розмножувати ці листівки фотоспособом, але під час розмноження були задержані.

У всіх зізнаннях попереднього слідства Хачатрян Р. заявив, що листівки виготовив на доручення Айрікяна П. після договореності з ним (прот. 121-123).

Під час судової розправи Хачатрян також підтвердив, що того ж місяця Айрікян П. доручив йому післати одну довірену людину до під'їзду дому ч. 65 на вул. Октемберяна, для одержання коверта, за кличкою, і передачі йому. Кличку і домовлений час подав йому Айрікян П. Першого разу зустріч не відбулася. На пропозицію Айрікяна П., він знову післав Саакяна К. на те саме місце. Цього разу Саакян К. зустрів невідому особу і за кличкою

одержав від неї коверт, який приніс до нього додому й передав йому. В коверті було три примірники листівок, з заголовком "Маяк -2 додатковий", виготовлені друкарським способом (т. 4., л. 127). Тоді ж один з примірників цих листівок узяв собі Саакян К., а два примірники залишилися в нього. Він повідомив Айрікяна П. Той і Татевосян А. прийшли до нього додому й узяли кожний по одному примірникові (прот. 124-128).

Правдивість цих зізнань Хачатряна Р. potwierджується зізнаннями Саакяна К., Карапетян А. і частинно зізнаннями Айрікяна П. На попередньому слідстві Саакян К. підтвердив, що на доручення Хачатряна Р. він через Карапетян А. та інших написав у двох районах Ерівану лозунги вищевказаного змісту і звітував про це Хачатрянові Р.

На судовому процесі Саакян К. подав, що про написання лозунгів він радився тільки з Хачатряном Р., але його згоди не просив, такої потреби в нього не було.

На попередньому слідстві Саакян К. визнав, що листівки написані на доручення Хачатряна Р., після чого він передав зразки листівок Хачатрянові Р., потім одержав їх назад для розмноження, але був задержаний. Чи Хачатрян Р. дав ці листівки для ознайомлення Айрікянові — він не знає.

На судовому слідстві Саакян К. зізнав, що думка про появу й розповсюдження листівок виникла в нього, про це він радився з Хачатряном Р. Коли ж він і Карапетян А. написали листівки, вони були показані Хачатрянові Р., який їх прочитав і тут же мовчки повернув. Тоді він поробив заходи, щоб ці листівки розмножити, але був задержаний під час цієї роботи. Із цих зізнань виходить, що Хачатрян Р. не міг показати листівки Айрікяну П., бо ці листівки в нього не залишилися.

З приводу листівки "Маяк-2 додатковий" Саакян К. підтвердив, що цю листівку з ковертом одержав від незнайомої особи при вході до будинку ч. 65 на проспекті Октемберяна, на доручення Хачатряна, але настоював, що в коверті був тільки один примірник цієї листівки, який він взяв. Її знайдено згодом у його квартирі під час обшуку.

Із цих зізнань також виходить, що Хачатрян Р. не міг дати ці листівки підсудному Айрікяну П., бо в коверті був лише один примірник, що він його взяв сам. Тільки тоді, коли підсудний Айрікян попросив Саакяна сказати правду, скільки примірників листівок було в коверті, Саакян К. відповів, що насправді в коверті було три примірники (прот. 146-157).

Звідси, а також з поведінки Саакяна на суді, стало ясно, що він частинно змінив свої зізнання на те, щоб захистити Айрікяна П. Він визнав, що хоч і не знає особисто Айрікяна П., але Хачатрян Р.

сказав йому про нього, як про однодумця. З вказаної причини судова колегія приймає за основу зізнання Саакяна К. на попередньому слідстві, які в основному не суперечать його зізнанням на судовій розправі.

Свідок Карапетян Анаїт підтвердила, що на доручення Саакяна К. написала з допомогою двох молодих людей вищезгадані льозунги в районі Арабкіра міста Ерівану. Підтвердила також, що з участю Саакяна написала дві листівки, які долучені до справи. Те ж саме вона підтвердила під час попереднього слідства (т. 2., л. 153-162).

Підсудний Айрікян П. під час попереднього слідства визнав, що розмовляв з Хачатрян Р. про написання льозунгів і висловився позитивно, кажучи, що краще писати льозунги, ніж розповсюджувати об'ємисті листівки, але мотивував, що прямого доручення писати льозунги не давав.

Визнав також, що Хачатрян на вул. Еребуні познайомив його з якимсь то текстом, рукописним матеріалом, але нібито не пам'ятає, чи це був текст листівок, чи щось інше.

На судовій розправі Айрікян П. дав про льозунги ті ж самі зізнання, а щодо листівок заявив, що Хачатрян Р. дав прочитати щось інше, написане рукою Хачатряна, але листівки не давав (прот. 93-129).

У відповідь на це Хачатрян Р. сказав, що він дав прочитати Айрікяну П. як матеріали, написані ним самим, так і листівки, написані рукою Карапетян А. (прот. 192).

Свідок Карапетян А. потвердила, що прикладені до справи листівки, зняті фотоспособом, написані її рукою (прот. 156-162).

Свідок Татевосян А. під час попереднього слідства і на суді подав, що разом з Айрікяном П. був у хаті Хачатряна Р., одначе Хачатрян Р. не давав їм листівки "Маяк-2 додатковий". Потвердив, що на вул. Еребуні вони зустрілися втрьох, але мотивував, що Хачатрян Р. не давав Айрікянові П. жодного письмового тексту. Вкінці заявив, що не пам'ятає — давав чи ні (прот. 137-147, т. 2).

Даючи оцінку зізнанням Татевосяна А., судова колегія має на увазі, що він 1968 року був засуджений за розповсюдження свідомо брехливих наклепницьких видумок, очорнюючих радянський суспільний і державний лад. У суді заявив, що він не змінив своїх поглядів, одначе практичною діяльністю більше не займається, бо не хоче знову підпасти під кримінальну відповідальність. Звідси видно ясно, що свідок Татевосян А., як один із однодумців Айрікяна П., своїми зізнаннями хотів його захищати й одночасно уникнути особистої відповідальності.

У процесі попереднього слідства свідок Грігорян Грач потвердив, що він, на доручення засудженого в іншій справі

Навасардяна Ашота, на початку листопада 1973 року коло будинку ч. 65 на проспекті Октемберяна міста Ерівану передав, за кличкою, коверт одному незнайомому чоловікові, яким, як вияснилося на слідстві теперішньої справи, був Саакян К. Навасардян Ашот, підтвердивши цей факт під час попереднього слідства, дав зізнання, що в коверті було три примірники листівки "Маяк-2 додатковий", які він, на прохання Хачатряна Р., післав через Грігоряна Грача, щоб той доручив їх, за кличкою, представникові Хачатряна. Однак Хачатрян під час очної ставки категорично заперечував ці зізнання і настоював, що листівки одержав на доручення Айрікяна П. ...

Судова колегія РІШИЛА:

Визнати підсудного Айрікяна Паруйра Аршавіровича винним за ч. II ст. 65 і ст. 67 КК Вірм. РСР.

За санкцією ч. II ст. 65 засудити його на позбавлення свободи реченцем сім років з наступним опісля засланням на три роки. Покарання — позбавлення свободи — повинен відбути в колонії суворого режиму.

Визначене вироком народнього суду Орджонікідзевського р-ну позбавлення свободи на два роки від 5 березня 1974 за ст. 217 КК, згідно з ст. 37 КК визнати погашеним покаранням, вирішеним теперішнім вироком.

Початок реченця рахувати від 12 лютого 1974 р.

Речеві докази до справи — листівки, листи, заяви, записки Айрікяна П., які залучені до справи, залишити при справі.

Вирок не підлягає обжалуванню ні опротестуванню касаційним порядком.

22-XI-1974 р.

Підписи:

Голова — Даніелян

Засідателі — ...

Перекладач слідчого відділу КГБ при Раді міністрів

Вірм. РСР — Тер-Ісаян.

XXV З'ЇЗД КПРС І КПУ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Мирослав Прокоп

У Києві 10-13 лютого ц. р. відбувся XXV з'їзд Комуністичної партії України, а від 24 лютого до 5 березня тривав у Москві XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Не буде перебільшенням сказати, що на обидвох з'їздах, зрештою, як і на партійних з'їздах інших союзних республік СРСР (республік неросійських народів СРСР, бо, хоч і як це дивно, але панівна в Радянському Союзі нація, себто росіяни, власної компартії не мають, вони задовольються всесоюзною КПРС), національне питання посідало одне з центральних місць.

Звичайно, цей факт був дуже блідо віддзеркалений у радянській пресі. Але відомо, що існують у Радянському Союзі, як і в цілому комуністичному бльоці, пекучі національно-політичні і соціальні проблеми (назвати хоча б прагнення неросіян до незалежності, проблему громадянських свобод, соціальної нерівності, економічної експлуатації, придушення і спрощування культури), довкола яких нагромадилися величезні резервуари людських пристрастей, що навіть під пресом комуністичної диктатури тут і там виливаються назовні у вигляді протестів, демонстрацій, страйків, голодівок у в'язницях і концтаборах, — але про них і словечком не обмовиться радянська преса; а як інколи щось натягнуть, то завжди у карикатурній, знеславлюючій, наклепницькій формі. Від цієї засади не відступали також на останніх партійних з'їздах, зокрема в галузі національних стосунків.

Цікаво, що XXV з'їзд КПРС на свій лад відзначили політичні в'язні СРСР. Тим часом, як на з'їзді проголошувано голосні гасла про радянську демократію, про справедливе розв'язання національного питання в СРСР, — переслідуючі за переконання політичні в'язні СРСР провели протестні голодівки проти придушення тих свобод. Але очевидно цей голос із-за камерних ґрат і дротяних загород не дістався на сторінки радянської преси, не закаламутив атмосфери з'їзду.

Взагалі, як зауважили закордонні кореспонденти у Москві,

XXV з'їзд КПРС відбувався під знаком стабільності, тягlosti, незмінності. З політбюра ЦК КПРС усунули тільки Дмитра Полянського, що був рівночасно міністром сільського господарства, бо мусів же хтось стати жертвою хронічних провалів у цій галузі народного господарства СРСР. Але того ж Полянського залишили в новому Центральному Комітеті. На його місце в політбюрі дали Григорія Романова, першого секретаря Ленінградського обкому. Як кандидата у члени політбюра ввели Гелрара Алієва, першого секретаря ЦК КП Азербайджану, відомого підлабузника і гльорифікатора Росії, а до секретаріату ЦК КПРС дотеперішнього редактора *Правди* Михайла Замятіна. Секретаря ЦК КПРС Дмитра Устінова перевели з кандидатів у члени політбюра. Коли мати на увазі, що усіх членів верхівки ЦК КПРС, тобто політбюра і секретаріату, є 27, то зміни, що їх зробили на XXV з'їзді справді зовсім незначні.

У цьому видно, як згадано вище, бажання керівників КПРС утворити враження стабільності й тягlosti режиму. Така політика є безперечно висловом панівних у партії настроїв. Вона відповідає життєвим інтересам і прагненням розкиненої по широких просторах імперії, пересиченої, забезпеченої привілеями і привичаєної до безконтрольної влади партійної бюрократії. Ті люди не хочуть змін, експериментів, потрясень. Недаром тисячі партійних кадрів порівняно швидко і солідарно підтримали антихрущовську конспірацію в 1964 році. Своєю авантурницькою вдачею Хрущов загрожував стабільності апарату, він міг порушити його привілеї, міг довести до захитання системи.

Це, очевидно, не значить, що теперішня верхівка КПРС перестала бути динамічною, експансивною, що вона зреклася з наступу на зовнішній світ. Безперервне озброєння і розбудова важкої промисловости коштом елементарних потреб населення, стан постійної т. зв. ідеологічної мобілізації громадян СРСР, розбудова воєнної фльоти, військові бази на побережжях Африки, інтервенція в Анголі — усе це повчає, що пересичена бюрократія використовуватиме нагоди для поширення своїх позицій у світі і для дальших підбоїв.

II

Національне питання чи точніше — політика в національному питанні — це один з найважливіших елементів стратегії і тактики КПРС. Правда, як політична партія, що прагне здійснити соціальну революцію у світовому масштабі, московські більшовики спочатку не надавали особливої ваги національному питанню. Одначе, щойно зорієнтувавшись, що без приєднання широких мас неросійських народів імперії йому не здобути влади в Росії, Ленін відразу

поставив свою партію в позу оборонця їх національних інтересів. Це принесло йому перемогу.

У такій ролі оборонця прав поневолених народів намагаються виступати і послідовники Леніна. Але це не приходить їм легко у світлі погромів, що їх вчинила Москва в неросійських республіках СРСР, насильної советизації т. зв. народних демократій, політики адміністративної та духовної уніфікації імперії.

Крім цього, за останні роки, зокрема від часу XXIV з'їзду КПРС у 1971 році, заіснувало чимало подій, що ще більше ускладнили становище КПРС у галузі національної політики. До крайніх меж загострився конфлікт з Китаєм, що має усі риси боротьби за національні інтереси; цей конфлікт ліг важкою тінню і на взаємини Москви з неросійськими народами СРСР та з її сателітами.

Криза національної політики КПРС виявилась останньою також у її взаєминах з компартіями Західної Європи. Вони почали говорити про власні, національні типи соціалізму, про те, що їхній соціалізм мусить відповідати духовним рисам їхніх народів, що вони хочуть керувати собою без втручання сторонніх сил, що доктрина т. зв. диктатури пролетаріату не придатна у застосуванні до західних плюралістичних суспільств і под. Навіть якщо це тільки тактика для того, щоб увести в оману "буржуазні" партії Заходу, то безсумнівно залишається факт, що керівникам тих компартій не може виглядати перспективною доля сателітських вождів типу польського Ґерека, угорського Кадара, болгарського Живкова чи чехо-словацького Гусака.

Нові зміни в галузі національної політики КПРС зайшли за останніх років також у відношенні до неросійських народів СРСР. Їх знаменує факт кількарічного погрому національних кадрів і прагнень тих народів, що почався в січні 1972 року, кілька місяців після XXIV з'їзду КПРС. Він, цей погром, є новою фазою наступу Москви на неросіян, її намаганням здушити динамічний рух опору другої половини 1960-их — початку 1970-их років.

Як і в попередніх фазах репресій, остання їх хвиля також опору не знищила і національного питання не розв'язала. Самвидавна література, якої так дуже боялися в Москві і появу якої у великій мірі зуміли придушити чи зменшити, перенеслася тепер до в'язниць і концентраційних таборів СРСР. Більше того, нав'язалися між діячами руху опору різних національностей СРСР тривкі вузли дружби та співпраці. Утворилася підстава для єдності дій переслідуваних за переконання патріотів окремих народів, отже сталось те, чого в Москві найменше бажали. Прикладами цієї дружби є спільні голодівки в'язнів, проголошувани на оборону спільних інтересів, спільні публікації типу *Хроніки таборових буднів*, написаної у співпраці Вячеслава Чорновола і

Бориса Пенсона, що знайшло прихильний відгук також за кордоном.

Таким чином у взаєминах Москви з неросійськими народами СРСР, як і в її взаєминах з народами держав-сателітів, а також з комуністами Західньої Європи та Китаєм — далі поглиблюється криза, в основі якої лежить, з одного боку, прагнення тих народів і компартій до незалежності від Москви, з другого — її історичне намагання держати ті сторонні сили під своїм контролем. Міт КПРС як начебто носія справедливої розв'язки національного питання серед тих народів давно знищений. Він (і то тільки частинно) зберігся хіба лише серед деяких народів африканського континенту чи взагалі економічно відсталих народів позарадянського комплексу.

III

Як ці аспекти національного питання в комуністичному бльоці і національної політики КПРС виявилися на XXV з'їзді в Москві?

Як можна було сподіватися, унапрямлючи вказівки у цих питаннях знайшлися у звітній промові Брежнєва. Він наголосив скріплену у світі позицію Радянського Союзу і боронив політику розрядки в міжнародних взаєминах, а тоді дав своє розуміння того, як її тлумачити. Він говорив:

"Деякі буржуазні діячі зображають подив і зчиняють галас з приводу солідарности радянських комуністів, радянського народу з боротьбою інших народів за свободу і прогрес. Це або наївність, або скоріше за все — навмисне затуманювання мозку... Ми звертаємося до всіх борців за справу трудящих, до тих, хто щоденно наражає своє життя на небезпеку і, не зважаючи на будь-які випробування, залишається вірним своїм ідеалам і своєму обов'язкові. Сотні, тисячі борців за свободу ув'язнено в тюрми і концентраційні табори в Чилі, Уругваї, Парагваї, Індонезії, Бразилії, Гватемалі, Гаїті, Південній Африці та в інших країнах... Хотілося б висунути на нашому з'їзді пропозицію спорудити в Москві монумент на пам'ять героїв міжнародного комуністичного і робітничого руху, самовідданих борців за народне щастя, які полягли від рук клясового ворога" (*Правда*, 26 лютого 1976).

Таке звернення Брежнєва відповідає традиційній політиці КПРС, тобто намаганню використовувати національне питання, чи придушення громадянських прав "в країнах капіталу". Однак, поставивши себе в позицію оборонця національної свободи поневолених чи не розвинених народів позарадянської сфери, вожді КПРС не могли на XXV з'їзді виступати у цій ролі стосовно чи то неросійських народів СРСР, чи сателітів, чи Китаю.

Про Китай, як про другу велику соціалістичну націю, вождям КПРС взагалі важко було говорити. У 1971 році, на XXIV з'їзді

КПРС, Брежнев застерігся проти "наклепницьких вигадок на політику нашої партії і держави" з боку "китайських товаришів" і заявив, що "ми не поступимося національними інтересами радянської держави", чим, до речі, розкрив справжню суть конфлікту між двома великодержавами (*Правда*, 31 березня 1971). П'ять років пізніше, на XXV з'їзді, Брежнев пішов далі. На адресу Пекіну він казав:

"Ця політика не тільки абсолютно чужа соціалістичним принципам та ідеалам, але по суті стала важливим резервом імперіялізму в його боротьбі проти соціалізму... Тепер уже мало сказати, що маоїстська ідеологія і політика несумісні з марксистсько-ленінським ученням. Вони прямо ворожі йому" (*Правда*, 25 лютого 1976).

На з'їзді не було нікого, хто міг би виступити на оборону китайських еретиків. Але з китайською концепцією права кожної національної комуністичної партії вільно інтерпретувати марксістські догми, без вказівок з Кремлю, перегукнулися у своїх виступах делегати французької, італійської та британської компартій. Це була мова, якої вожді КПРС не звикли слухати.

Член Центрального комітету французької компартії Гастон Плісоньє (перший секретар партії Жорж Марше з'їзд збойкотував) сказав, що для французьких комуністів демократія "означає гарантію усіх особистих і громадських прав", соціалізм, якого вони прагнуть, "буде мати специфічні риси нашої країни, це буде соціалізм у французьких барвах". Він також говорив про участь різних партій Франції в будівництві "соціалізму" (*Правда*, 29 лютого 1976).

Можна сказати, що така програма французьких комуністів розрахована на те, щоб одурити французького буржуа і таким чином легально здобути владу, а тоді застосувати відомі ленінські принципи управління державою, тобто ліквідувати політичних противників і громадянські свободи. Очевидно, цього ніяк виключити не можна. Але тим не менше, такі пропозиції Плісоньє, проголошені на партійному з'їзді країни, в якій опоненти режиму сидять в концтаборах, в'язницях та психіатричних закладах, в якій навіть дрібні натяки на національну окремішність неросійських народів переслідують як буржуазний націоналізм, — мусіли звучати як анатема.

Генеральний секретар італійської компартії Енріко Берлінгер говорив про побудову взаємин між компартіями окремих країн на принципах "рівноправності і пошани до самостійності кожної партії" (*Правда*, 28 лютого 1976). А генеральний секретар британської компартії Гордон Мекленнен сказав, що комуністи у Великій Британії прагнуть "соціалізму, який гарантував би особисті

свободи, багатопартійність, незалежність професійних спілок, свободу віроісповідувань і творчості в галузі культури, мистецтва і науки" (*Правда*, 2 березня 1976).

Недвозначно про права кожної партії обирати свої власні національні шляхи до соціалізму говорили також делегати Румунії і Югославії. Генеральний секретар румунської комуністичної партії Ніколае Чаушеску казав, що єдність міжнародного комуністичного руху повинна спиратися на "праві кожної партії самостійно опрацювати свою політичну лінію, революційну стратегію і тактику" (*Правда*, 27 лютого 1976), а делегат югославських комуністів Стане Доланц (Тіто на з'їзд не прибув) пригадав співпрацю між обома партіями під час війни і твердив, що і надалі "цю співпрацю можна здійснювати тільки на основі випробуваних принципів рівності, суверенності, взаємопошани та невтручання" (*Правда*, 28 лютого 1976).

Не було несподіванкою те, що між виступами названих щойно представників і промовами сателітських компартій була велика різниця. Ці останні нічого не згадували про права їхніх партій на відмінний шлях до соціалізму, навпаки, вони постійно підкреслювали усе, що їх єднає з КПРС і Радянським Союзом. Перший секретар польської компартії Єдвард Герек говорив про "непорушний союз Польщі з Радянським Союзом" (*Правда*, 26 лютого 1976). Подібно до нього виступав перший секретар компартії Угорщини Янош Кадар. А промови чехо-словацького делегата Густава Гусака, східньо-німецького Еріха Гонеккера і болгарського Тодора Живкова звучали не як виступи представників закордонних партій, а радше як промови обласних секретарів КПРС: вони величали досягнення Радянського Союзу та по-підлабузницькому прославляли Брежнєва і все керівництво КПРС. Живков заявив: "Сьогодні більше, ніж колинебудь, видно, що Радянський Союз — це перша в історії держава справжньої демократії і гуманізму. Влада в Радянському Союзі в дійсності належить народові... Від одного до другого кінця цієї безмежної країни вільно дихає людина" (*Правда*, 27 лютого 1976).

Проте найдалі з погляду цілей, які ставить собі Москва у своїй політиці стосовно сателітів, пішов на з'їзді делегат Східньої Німеччини Еріх Гонеккер, який, характеризуючи взаємини між СРСР і Східньою Німеччиною, говорив про "дальше зближення наших соціалістичних націй" (*Правда*, 26 лютого 1976). Між іншим, така фразеологія вживалася досі тільки на означення взаємин між націями СРСР, а не в застосуванні до закордонних соціалістичних держав. Нову термінологію можна сприйняти як передвісника плянів на майбутнє включити сателітські нації у спільну радянську "рідину". Таке припущення не випадкове. Східньонімецькі комуністи мають у соціалістичному бльоці опінію найбільш

вслужницького елементу. Гонеккер, який промовляв після Брежнева, повторив тільки те, що на ділі визначив Брежнев, який, повідомивши з'їзд, що, "мабуть, не було такого засідання політбюро, на якому ми не розглядали б ті чи інші питання, зв'язані з зміцненням єдності і розвитком співробітництва з братніми країнами" (тобто з сателітами Москви), заявив:

"Разом з розквітом кожної соціалістичної нації, зміцненням суверенітету соціалістичних держав усе тісніші стають їх взаємозв'язки, виникає все більше елементів спільності в їх політиці, економіці, соціальному житті, відбувається поступове вирівнювання рівнів розвитку. Цей процес поступового зближення країн соціалізму цілком певно проявляється нині як закономірність".

Рівночасно Брежнев закликав до того, щоб "боротися проти замкнутості і національної відособленості, враховувати загальні інтернаціональні завдання, діяти спільно в ім'я розв'язання цих завдань" (*Правда*, 25 лютого 1976).

IV

Особливе місце на XXV з'їзді КПРС посіло питання національної політики Москви стосовно неросійських народів СРСР. Тут знову чимало світла на цю політику кинула промова Брежнева.

Цікаво відзначити, що у цьому відношенні цьогорічна його промова вимовно відрізнялася від того, що він говорив п'ять років тому на XXIV з'їзді. Тоді найбільш маркантною рисою його промови був його пеан на адресу "великого російського народу". Брежнев говорив:

"В утворенні і зміцненні цього могутнього союзу рівноправних народів, що стали на шлях соціалізму, відіграли свою роль всі нації і народності нашої країни, а насамперед великий російський народ. Його революційна енергія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм по праву здобули йому ширшу повагу всіх народів нашої соціалістичної батьківщини" (*Правда*, 31 березня 1971).

Це брежневське "ура" росіянам перегукувалось із зловісним тостом Сталіна на честь "великого російського народу", що його він виголосив у травні 1945 року на бенкеті на честь радянських генералів і що дало сигнал для широкої хвилі російського шовінізму, яка тоді піднялася в Радянському Союзі; жертвою її впали тоді тисячі діячів культури неросійських народів СРСР.

Тепер, на XXV з'їзді КПРС, Брежнев такого панегірика не проголосив. Він говорив тільки про "великий" і "героїчний" радянський народ. Цікаво, що в порівнянні з попереднім з'їздом Брежнев, а також й інші делегати, намагалися менше вживати й слова "радянський народ", частіше заступаючи їх словами "наш народ" та "радянське суспільство".

Але від традиції прославлювання "великого російського народу" не відступили делегати неросійських республік СРСР, перші секретарі ЦК компартій Узбекистану, Грузії, Азербайджану, Латвії, Киргизії, Таджикистану, Туркменістану, Казахстану, також секретарі автономних національних областей Бурятії, Дагестану і Якутії. Найдалі у цих піснях слави росіянам пішов, мабуть, перший секретар ЦК компартії Вірменії К. Демирчян, який говорив: "Безконечна подяка вірменського народу своєму старшому братові — російському народові, народові, що відогравав вирішальну, неоцінену ролю в його національному і соціальному відродженні. Револьюційна енергія і талант російського народу, його самовідречення, працьовитість, духовна щедрість, ітернаціоналізм з'єднали йому глибоку любов і пошану вірменського народу, усіх народів нашої великої батьківщини" (*Правда*, 29 лютого 1976).

Такого величання російського народу не було у промові першого секретаря ЦК КП України В. Щербицького (цього не робив також на XXIV з'їзді попередник Щербицького П. Шелест) і в промові першого секретаря ЦК КП Білорусії П. Машерова. Їм на з'їзді припало інше завдання: вони вилаяли тих закордонних комуністів, які пробують будувати свій власний "соціалізм". Щербицький перестерігав: "Проникання в комуністичні партії ревізійоністських впливів правого або лівацького напрямку, націоналістичних та інших чужих ідеології робітничої класи поглядів веде, в кінцевому підсумку, до угодовства з буржуазією або до інших авантюристичних дій" (*Радянська Україна*, 26 лютого 1976). Гостріше говорив про це Машеров: "На жаль, є ще такі поборники соціалізму, які під претекстом збереження своєї т. зв. національної самобутності, національних окремішностей ревізують принципи пролетарського ітернаціоналізму... наша партія... добре знає справжню ціну всякого роду намаганням, так би мовити, 'модернізувати' марксизм, розтягати його по 'національних квартирах' " (*Правда*, 26 лютого 1976).

V

Як згадано на початку цієї статті, всесоюзний з'їзд КПРС у Москві був попереджений партійними з'їздами в неросійських республіках. Традиційно вони є віддзеркаленням того, що може статися в Москві, за винятком хіба таких несподіванок, як виступ Хрущова на XX з'їзді КПРС в 1956 році, коли він виголосив свою десталінізаційну промову. За традицією також, республіканські з'їзди включають такі провідні напрями: схвалення політики все-союзного ЦК і панівного у даний час генерального секретаря партії, самокритика за невиконання плянів, врешті атаки на місництво, вияви національної окремішності та, обов'язково, атаки на "буржуазних націоналістів".

За таким ритуалом відбувався і XXV з'їзд КП України. У ньому брали участь 2316 делегатів, що репрезентували 2,6 млн членів КПУ. Якщо йдеться про національну політику Москви стосовно України, то треба пам'ятати, що цей з'їзд був першим після двох важливих подій у житті УРСР: у січні 1972 року, отже декілька місяців після попереднього з'їзду КПУ, відбулися на Україні масові арешти діячів українського руху опору, хоч, зрештою, вони не припинилися до наших днів. На всякий випадок тоді почалися масові репресії, метою яких була, як це згодом окреслив Вячеслав Чорновіл в одному з своїх есеїв з мордовських концтаборів, ліквідація на Україні шестидесятників та їх спадщини. А в травні того ж року від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ звільнили Петра Шелеста, а на його місце призначили Володимира Щербицького. Рік пізніше, у квітні 1973 року, в офіціозі *Комуніст України* появилася гостра атака на Шелеста за нібито порушення принципів національної політики КПРС, чого він, мовляв, допустився у своїй книжці *Україно наша радянська*, прославляючи в ній історичне минуле України.

Ці події знайшли свій доволі виразний відгук на XXV з'їзді КПУ. У звітній доповіді Щербицький говорив:

"Було вжито заходів до усунення допущених раніше недоліків. На липневому (1972) і травневому (1974) Пленумах, на нарадах у Центральному Комітеті Компартії України, в партійних організаціях, а також у пресі було дано принципову оцінку окремим фактам ослаблення уваги до питань інтернаціонального виховання, відходу в деяких публікаціях і художніх творах від марксистсько-ленінської методології, партійно-класових принципів у характеристиці суспільних явищ і подій, особливо тих, що стосуються минулого" (*Радянська Україна*, 11 лютого 1976).

Це була атака, спрямована на адресу відступників від напрямних національної політики КПРС у самій Україні. Щодо закордонних, то про них Щербицький говорив у контексті ворогів політики розрядки, кажучи, що "їх галасливими підспівувачами виступають емігрантські українські буржуазно-націоналістичні організації і зарубіжні сіоністські центри" (там таки).

Про питання зближення націй, себто основоположну проблему національної політики КПРС, Щербицький сказав:

"В усій цій роботі ми виходимо з марксистсько-ленінського положення про те, що дальше зближення націй і народностей нашої країни являє собою об'єктивний процес. Партія проти того, щоб його штучно форсувати. В цьому немає ніякої потреби, бо цей процес зумовлений усім ходом нашого радянського життя. У той же час партія вважає недопустимими спроби стримувати процес зближення націй, під тим чи іншим приводом чинити йому

перешкоди, штучно закріплювати національну відособленість" (там таки).

Висловлені Щербицьким оцінки і напрямні в галузі національного питання повторювались у виступах делегатів з їзду, головне перших секретарів окремих областей УРСР. Цікаве, однак, є те, що коли минулими роками атаки на відхилення від напрямних національної політики партії вели в основному представники західніх областей, які, мовляв, довше жили в умовах капіталізму, тож у них довше збереглися залишки ворожого мислення, на XXV з'їзді КПУ ці питання висували партійні діячі центральних і східних областей України. Перший секретар Львівського обкому В. Добрик обмежився твердженням, що перед лицем загострення ідеологічної боротьби у світі, існує потреба підвищувати "ідейно-політичне і моральне виховання радянських людей" (*Радянська Україна*, 12 лютого 1976). Натомість перший секретар Київського обкому В. Цибулько говорив: "Слід підкреслити дієвість заходів, вжитих ЦК Компартії України, його політбюром по посиленню класового, патріотичного та інтернаціонального виховання, по боротьбі з фактами проявів місництва, національної чванливості та ідеалізації минулого" (там таки). Подібно говорив про факти "місництва і національної обмеженості" перший секретар Харківського обкому І. Соколов. Чи у факті, що про це говорять перші секретарі Київського і Харківського обкомів, не віддзеркалюється те, що центр і провідні постаті руху опору походять таки з тих власне областей України, а не, як було давніше, з Галичини чи Волині?

Також найгостріші випадки проти "буржуазних націоналістів" довелося на цьому з'їзді висловити першому секретареві Запорізького обкому М. Всеволожському. Він перестерігав: "Нехай не тішать себе нездійсненими надіями наші вороги, антирадянці всіх мастей, викинуті на смітник історії українські буржуазні націоналісти — нікому і ніколи не вдасться похитнути монолітну єдність братніх радянських народів" (там таки).

У результаті XXV з'їзду КПУ дійшло до більших, ніж у Москві, переміщень у партійному апараті КПУ. Важко сказати, чи вони якимось чином пов'язані з проблемою національної політики партії, важко додати у комуністичну з усунених чи знижених у чинах бюрократів захисників українських національних інтересів, принаймні у територіальному відношенні, як це було у П. Шелеста. Деякі зміни були напевно результатом звичайної міжбюрократичної розгри, бажанням Щербицького мати у своєму оточенні приязних собі людей, а дещо було зумовлене також провалами в різних ділянках партійної чи господарської роботи, за що хтось з

апарату мусів розплатитися своєю кар'єрою. Але в цілому з усуненими чи зниженими на нижчі пости верхівка КПУ обійшлася ліберально, кровопролиття, навіть у переносному значенні, там не було.

У результаті XXV з'їзду КПУ у її верхівці на ділі прочистили тільки першого секретаря Донецького обкому, члена політбюро Володимира Дехтярова, що його усунули, мовляв, за невиконання доручень ЦК КПРС. Таким чином його прізвище зникло з усіх керівних органів компартії України. Доля інших склалась не так погано. Від обов'язків другого секретаря ЦК КПУ звільнили Івана Лутака, але дали йому нижчий пост першого секретаря Черкаської області і залишили у складі ЦК. Никифор Кальченко, член політбюро і довголітній перший заступник голови Ради міністрів УРСР, відійшов на пенсію (1906 року народження), але в ЦК його залишили. Усунений з кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ перший секретар Київського обкому Володимир Цибулько також залишився в ЦК. Щобільше, на московському з'їзді його "обрали" членом Центрального комітету КПРС, що є не абияким привілеєм, коли взяти до уваги, що з усіх 25 перших секретарів обкомів КПУ тільки вісім входять до складу московського ЦК. Найбільшою зміною в керівному апараті КПУ є призначення на пост другого секретаря ЦК КПУ Івана Соколова, першого секретаря Харківського обкому, та уведення до складу політбюро першого секретаря Київського міського комітету Олександра Ботвіна (про якого очевидці кажуть, що йому страшенно важко доводиться вимовити бодай декілька слів українською мовою), врешті, підвищення з кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ Віталія Федорчука, шефа КГБ на Україні, призначеного на цю посаду (як кажуть, проти волі тодішнього першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста) ще в липні 1970 року. Федорчука вважають відповідальним за погром діячів українського руху опору в 1972 та наступних роках. Цікаво відзначити, що рівночасно на республіканських з'їздах членами республіканських політбюро ЦК стали шефи КГБ Білорусії, Азербайджану, Таджикистану, Казахстану, Узбекистану та Литви, чого досі не було). У кандидати політбюро ЦК КПУ були введені також новий перший секретар Донецького обкому Борис Качура, міністер сільського господарства УРСР Петро Погребняк і перший секретар Львівського обкому Віктор Добрик. Цей Добрик був призначений на пост першого секретаря Львівського обкому в листопаді 1973 року, коли відбувалася масова т. зв. ідеологічна кампанія на Україні. До того часу, від березня 1969 року, Добрик був першим секретарем Івано-Франківського обкому. Його вважають запеклим ворогом будь-яких форм української самобутності та довіреною людиною московської верхівки. Вимовне

те, що і на XXIV з'їзді КПРС у 1971 році і тепер на XXV з'їзді КПРС він увійшов до складу ЦК КПРС.

Події і процеси, що відбувалися в комуністичному бльоці, зокрема в СРСР, між останніми двома з'їздами КПРС, а також на XXV з'їздах КПРС і КПУ дозволяють зробити деякі висновки про національну політику цієї партії.

1. Всупереч запевненням діячів комуністичного руху, що в його рамках можна справедливо розв'язати національне питання та ліквідувати міжнаціональні конфлікти, у всьому комуністичному світі, зокрема в СРСР, поглиблюється внутрішня криза на базі національного питання, наростають щораз глибші міжнаціональні спори. Життя повчає, що в умовах комунізму не зникають нації, що націоналізм, у розумінні прагнення кожного народу до державної незалежності, до демократичних свобод, до вияву своєї особовости, перемагає утопійну доктрину інтернаціонального комунізму, що теоретично мав би привести до утворення одного безнаціонального суспільства, а на ділі, як повчає досвід неросійських народів СРСР, до їх тотальної русифікації і перетворення на росіян.

2. Криза національного питання в сучасному комуністичному світі зумовлена політикою великодержавного російського шовінізму, що її намагаються здійснювати вожді КПРС у ставленні до різних народів та політичних рухів. Ця політика лежить також в основі історичного конфлікту Москви з Китаєм, вона змушує поза-радянські комуністичні партії відмежовуватися від російської концепції соціалізму-комунізму, вона відповідальна за придушення національно-політичних прагнень поневолених Москвою народів т. зв. народних демократій і ще в більшій мірі неросійських народів СРСР.

3. XXV з'їзд КПРС виявив дальше намагання керівників КПРС здійснювати щораз тіснішу інтеграцію держав Східної Європи з Радянським Союзом, підготовляти ґрунт для поступового зменшення їхніх прав, для майбутнього включення в Радянський Союз. З'їзд виявив також незмінну тенденцію з боку Москви далі продовжувати політику адміністративної та духовно-культурної уніфікації неросійських народів СРСР, ліквідації всяких виявів їх самооборони засобами поліцейних репресій, здійснювати т. зв. зближення націй і народів СРСР для досягнення їх повної русифікації.

4. Опір, що його чинять різні народи великодержавній політиці російського імперіялізму, змушує вождів КПРС враховувати у своїй тактиці цей чинник і до нього пристосовувати свою політику. Не маючи змоги підпорядкувати собі китайських комуністів, ЦК

КПРС мусів погодитися також на частинні вияви самостійности Югославії, Румунії, французьких, італійських та британських комуністів. Незалежно від застосованих репресій проти діячів руху опору на Україні, у балтицьких країнах, на Закавказзі, Москва свідомо того, що їй не вдалося в корені ліквідувати цей опір. Тому на XXV з'їзд керівники ЦК КПРС частинно притушували найбільш гострі вияви російського шовінізму, наголошування політики злиття націй і под. А проте партійна бюрократія КПРС неспроможна звільнитися від традиційних рис великодержавного шовінізму, як неспроможна вона також серйозно поступитися поневоленим нею народам у галузі громадянських свобод, соціальних та економічних реформ. Це приводитиме до дальшого поглиблення внутрішньої кризи в СРСР і в цілому комуністичному бльоці, до загострення національно-визвольної боротьби неросійських народів Радянського Союзу, його сателітів, до зростання відосередніх національних течій у позарадянських комуністичних партіях.

Міжнародна хроніка

Адріян Каратницький

■ Лондонський *Дейлі Телеграф* з 1 лютого 1976 подав вістку про масову голодівку у Владівірській тюрмі й у радянських концтаборах, у якій взяли участь понад 80 політичних в'язнів. Голодівка була проведена під час десятиденного 25-го З'їзду КПРС на знак протесту проти побутових умовин у в'язницях і концтаборах. *Дейлі Телеграф* повідомляє, що участь у голодівці брали: український історик Валентин Мороз, російський дисидент Владівір Буковський та єврейський діяч Лейб Хнох. Московський кореспондент *Дейлі Телеграф* закінчує вістку приміткою, що 25 З'їзд КПРС напевно "зігнорує [протестну акцію], дарма що деякі західні компартії, між ними французька й італійська, недавно публічно натаврували радянське ставлення до інакше-думаючих".

■ Норвезький щоденник *Моргенбладет* з 30 січня ц. р. помістив на першій сторінці вістку п. н. "Український лікар засуджений: норвезькі лікарі протестують", у якій з'ясована справа єврейського лікаря Михайла Штерна з Вінниці та порівняна до процесу Дрейфуса.

■ Кампанія для звільнення д-ра М. Штерна посилюється в Норвегії. Часопис *Націонен* з 22 січня ц. р. повідомляє, що понад сто норвезьких лікарів прилучилися до відкритої заяви в його оборону. До норвезького комітету оборони Михайла Штерна входить також український лікар М. Радейко, який живе в м. Осльо.

■ Щоденник Китайської Народньої Республіки *Женьмінь Жи-Бао* з 24 лютого 1976 помістив статтю п. н. "П'ять літ занепаду", в якій сказано м. ін.: "Останніми роками незадоволення радянського населення збільшується. Були вістки, що підпільні організації та журнали появлялися одні за одними. Робітники страйкували та влаштовували демонстрації в Києві, Ростові, Львові, Дніпропетровському, Дніпро-дзержинському, Вітебську, Тбілісі та в інших містах. Також поширилися по всіх частинах країни такі форми боротьби, як сповільнення темпа праці.

"Загострення національних протилежностей є ще одним серйозним питанням, з яким радянські ревізіоністи мусять числитися. В останніх п'ятьох роках у різних республіках Союзу, від Кавказу до Центральної

Азії та від Балтійського та Чорного примор'їв, виринула досить сильна хвиля боротьби проти великоросійського шовіністичного гноблення та національної асиміляції. Доказом цього було те, що брежневська кліка перевела не одну чистку в цих республіках. Під сучасну пору голоси незадоволення всюди виринають у цих республіках та опір посилюється... Клясові та національні протилежності віддзеркалюються у вищих верствах і цей внутрішній конфлікт поширився і викликав захитання панівної кліки”.

■

Колишній український політв'язень Леонид Плющ виступив на французькому телебаченні, на передачі п. н. "Віч-на-віч", 11 лютого 1976 року. На цій передачі також виступав Франсуа Міттеран, провідник французької соціалістичної партії. У відповідях на запитання французьких журналістів Плющ згадав маловідомі на Заході бунти населення у Краснодарі та Прилуках. Плющ заявив, що у Краснодарі населення протестувало проти підвищення цін з одночасним зниженням платень. У Прилуках населення збунтувалося з приводу вбивства міліцією одного громадянина. В обох випадках влада наказала стріляти до демонстрантів.

13 лютого французьке телебачення подало вістку про виступ Л. Плюща на з'їзді ФЕН (профспілки французьких учителів). Ця спілка забезпечила матеріально перебування Плющів у Парижі на три місяці.

■

Представник США в Комісії прав людини Об'єднаних Націй Леонард Гармент промовляв у п'ятницю, 27 лютого ц. р., на засіданні цієї комісії в Женеві. У промові Гармент говорив про "нестерпні умовини" в психіатричних тюрмах Радянського Союзу та згадав, зокрема, справу Леонида Плюща.

■

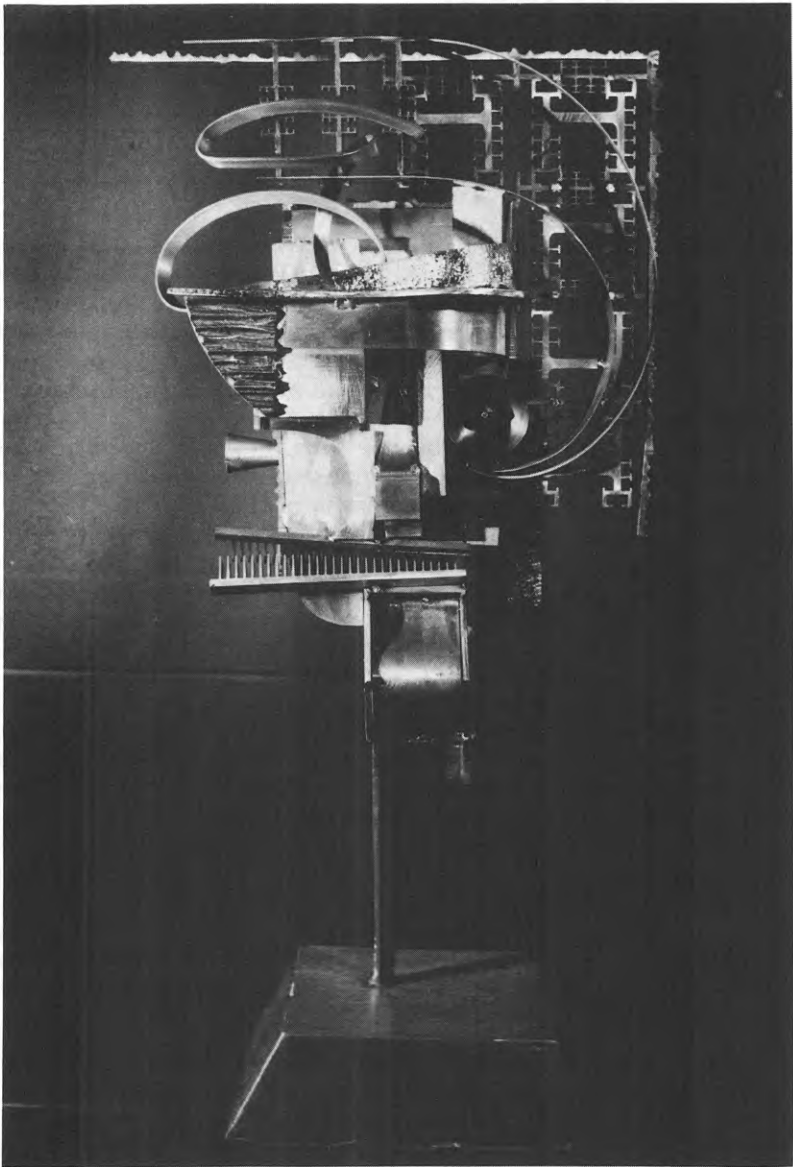
Британський кварталник *Сурвей* з осені 1975 року надрукував повний текст самвидного інтерв'ю з політичними в'язнями пермського концтабору ч. 35. Текст інтерв'ю переклав на англійську мову Адріян Каратницький. У тому самому числі журналу *Сурвей*, який виходить накладом видавництва Оксфордського університету, також поміщена стаття Андрія Григоренка про кримсько-татарського діяча Мустафу Джемілева.

Виставка Миколи Голодика

Мистецька критика середини 70-их років визначається багатосторонністю підходів до оцінки мистецьких творів. У цьому вона відмінна від критики попередніх десятиліть, яка розглядала мистецтво в основному з формалістичних позицій. До речі, теперішня критика віддзеркалює різноманітність сучасного мистецтва, в якому відсутня домінанта якогось одного напрямку. Практично це означає, що стиль, тематика й інші властивості мистецьких творів до великої міри передрішують або принаймні спрямовують підхід критики. Наприклад, в підході до деяких творів критика оцінює переконливість вислову, своєрідність зорової розв'язки — в підході до інших, а новість мистецького задуму в наявно експериментальних творах. При цьому збагнення мистецького задуму та оцінка його виконання як вирішальний підхід критики здаються менш залежними від передрішених критеріїв.

Одноособові виставки, експонати яких не віддзеркалюють якогось одного напрямку, значно ускладнюють розгляд цілоти та взагалі не дозволяють на якийсь один підхід критики. Виставка скульптур Миколи Голодика, яка відбувалася в Українському інституті Америки від 21 листопада до 15 грудня 1975 року, не показала виразно окресленої позиції мистця. Виставка включала твори, які вказували на різноманітність зацікавлень, і взагалі справляла враження ретроспективної, що не було зазначене в каталозі. Такі праці, як *Композиція*, єдина пластична скульптура на виставці, та твори, в яких виявлялися різні ступені абстрактності, не давали відчуття об'єднуючої характеристики цілоти виставки.

До речі, кращі твори виставки становили основну, стилістично споріднену групу експонатів. Вона включала безпредметні скульптури з білого металу, в яких впадала в око рішучість вислову та конкретність скульптурного образу. У цих творах зокрема переконлива винахідливість мистця й успішне вживання великої кількості різноманітних форм, з перевагою геометричних, однак також значної кількості органічних. Хоча скульптури, в яких мистець поєднує органічні з геометричними формами, не

Микола Голодик: Голова композитора

завжди вдалі як цілість, у кращих з них він дає несподівані й інтригуючі розв'язки. До найпереконливіших належать ті твори, в яких є стилістична витриманість і збалансованість форм, як *В гармонії з вічністю*, *На межі спокою* та *Голова композитора*, в яких форми діють з особливою переконливістю.

Аркадія Оленська-Петришин

Андрій Мадай

Народжений 1953 року, Андрій Мадай здобув освіту в Пенсильванській академії мистецтв у 1975 році, на стипендії цієї ж академії, і за час навчання здобув кілька нагород.

Від 1972 року Мадай брав участь у низці збірних виставок, здебільша в Філядельфії і навколишніх містах. Мав також три самостійні виставки. Його чергова виставка 100 творів графіки відбулася в філядельфійському Пластовому домі 7-9 листопада 1975 року. За винятком кількох ліноритів, літографій і шовкодруків (сериграфія), велику більшість виставлених творів становили дереворити. Хронологічно виставка охоплювала експонати, виконані між 1972 і 1975 роками.

Тематично багата графіка Мадаєв відзначається складною композицією, особливо в творах останніх двох років, в яких характеристичне співвідношення площин, не зважаючи на складність їх розташування, творить міцно збудовану цілість. У цих творах площі чистого паперу виступають у контрастовій рівновазі з однотайно чорними й оптично сірими, справляючи враження певної тривимірності. Натомість його раніші твори назагал ще не мають такого чіткого власного обличчя, і на багатьох з них помітні впливи інших графіків.

Повертаючися ще раз до творів останніх двох років, слід зауважити, що Мадай успішно розв'язує естетичні й композиційні проблеми концепційно складних творів, тоді як його серія, якщо можна її так назвати, портретів не підноситься на такий самий рівень. У таких, наприклад, портретах, як ч. 44 чи 51 (портрет Михайла Грушевського), за фізіономічною подібністю не відчувається індивідуальності зображеної особи. Виняток становить автопортрет (ч. 55), з чого, мабуть, можна робити висновок, що слабкість Мадаєвих портретів пояснюється браком не технічної вправності, а контакту з портретованою особою.

1975 Woodcut — Andriy Madaia 1975

Андрій Мадаї: Розп'яття (дереворіз, 1975)

В загальному належить з приємністю підкреслити мистецьку зрілість Мадаї не лише з погляду вміння розв'язувати композиційно-естетичні проблеми, впадає в око і його інтелектуальний підхід до заздалегідь продуманих тематичних концепцій. Тому його графіка справляє враження такої свіжості, яка не часто трапляється у мистців його віку.

Зіновій Л. Фецак

Виставка мистців-жінок

У приміщенні Пластового дому в Філядельфії відбулася 5-7 грудня виставка мистців-жінок, влаштована відділом Союзу українок Америки. У ній взяло участь двадцять шість мистців, представлених сімдесят двома експонатами.

За винятком шістьох виробів з кераміки, уся решта малярські твори, виконані різною технікою: олія, аквареля тощо. Особливість цієї виставки і відмінність від багатьох інших групових виставок саме в тому, що у ній взяли участь виключно жінки. Однак, на цьому й кінчається її своєрідність. Щоправда, вартий уваги ще факт, що кожний четвертий з виставлених творів — квіти. Коли ж мова про якість, то доводиться з сумом ствердити, що більшість експонатів не підносилися над аматорськими спробами, а кілька винятків не могли піднести виставку на вищий рівень.

Зіновій Л. Фецак

Основоположник українського музичного клясицизму

Витвицький, Василь, МАКСИМ БЕРЕЗОВСЬКИЙ. ЖИТТЯ І ТВОРЧИСТЬ (Джерсі Сіті, Н. Дж. В-во М.П. Коць, 1974), 94 стор.

Невелика музикознавча література української еміграції поповнилася новою працею музиколога і композитора Василя Витвицького. Як і попередню монографію про Михайла Гайворонського, автор поділив виклад на дві частини; ними є студія життєвого шляху М. Березовського й аналіза його творчої спадщини.

Поодинокі етапи біографії цього визначного композитора 18 століття простежені з увагою: Глухів, Київська академія, придворна капеля у Петербурзі (в якій Березовський співав уже в 1759 році, маючи 14 літ), опісля дальші студії в Італії у Дж. Б. Мартіні і композиторський успіх там таки. Текст не обмежується сухим оглядом фактів чи дат, а дає й психологічно-побутове тло низки постатей і доби, за якої Березовському довелося виростати й працювати.

У зібраному фактичному матеріалі є чимало нових знахідок, між ними ряд досі не опублікованих документів: лібретто-програмка вистави опери італійця Ф. Арайї п. з. *Олександр в Індії* (Петербург, 1759), першої вистави, в якій молодий дискант М. Березовський брав участь; лист Мартіні з оцінкою М. Березовського; листування Івана Слагіна, директора петербурзьких театрів, із Мартіні.

Перший раз на світло денне виходять подробиці больонського іспиту Березовського й обставини його прийняття в члени Больонської філармонічної академії, подробиці, що спростовують голосну легенду про безпосереднє суперництво Березовського з Моцартом.

Намість дощогочасного погляду, ніби М. Березовського довели в 1777 році до самогубства чужинецькі (італійські) інтриги, автор на базі російських джерел пропонує глибшу причину: нестерпні умовини життя в Петербурзі через вкрай вороже ставлення уряду до українців після зруйнування Січі (1775).

З другого боку, автор доводить (знову ж на підставі російських джерел) сильні українські впливи на розвій музики в Росії 18 століття. Центральним пунктом тих впливів була славна царська придворна капеля, яка складалася майже вся з українців, і керували нею українські диригенти: Марко Полторацький і Дмитро Бортнянський. (До речі, її високий рівень й український склад тривали й у 19 столітті. Музичний лексикон Грова подає, що, відвідавши Петербург, Ліст і Шуман

”висловлювали найбільший подив з голосів українських басів” капелі).

Аналітичний перегляд усіх приступних творів М. Березовського, церковних і світських, появляється оце вперше. Використавши досі віднайдені автографи композитора (один фрагмент автор-відкривач тут опублікував), В. Витвицький простудіював не тільки мотивно-гармонічну структуру іспитового завдання (Больонська академія); при наявності дуже нечисленних змін-поправок у рукописі автор зміг простежити навіть за самим процесом поставання музичних думок Березовського.

Автор обговорює літургічні співи як короткі причасні, сповнені побожності, проте мінливі й барвисті гармонією, та *Отче наш* — твір, що пройшов повз увагу більшости біографів Березовського. Чимало місця в праці В. Витвицького присвячено хоровим концертам, поширеній тоді більшій формі творчості, яка досягла високого мистецького рівня у Березовського, Бортнянського й ін. Висока оцінка тих творів не виключає деяких критичних зауважень автора супроти твору *Отче наш* (надмірні повторення деяких речень) та концерту *Господь воцарися* (замалі контрасти між частинами). З усіх приступних сьогодні творів Березовського автор вважає ”найваговішим і найбільшим” концерт *Не отвержи мене во время старости*, простудійований за допомогою рукопису кінця 18 століття і різних видань. Дуже докладна аналіза цього твору із схемою його формальної побудови та нотними прикладами (які подаються і при інших творах) включає змістові аспекти композиції аж до впливів української народної пісенности включно.

Із світських творів Березовського до нас дійшли: опера *Демофонт* (частинно) і Соната для скрипки й клявесина, відкрита В. Витвицьким у паризькій Національній бібліотеці. Автор нотує ряд спонук, які привели Березовського до створення опери, інформує про довге сценічне життя драми *Демофонт* П'єтро Метастазіо і, врешті, в деталях розглядає сам твір українського композитора, точніше — чотири віднайдені арії. У них В. Витвицький бачить ту саму рису, притаманну й церковним творам Березовського: дбайливе трактування тексту як програмного чинника.

Соната для скрипки з клявесином (предтеча фортепіяна) належить до найцікавіших знахідок останніх років, бо розкриває досі не відому царину камерної музики Березовського. Твір зберігся в рукописі невідомого копіста і складається з трьох контрастуючих частин, згідно з вимогами ранньоклясичного стилю. Автор вважає сонату, ”близьку стилеві рококо з його типовими рисами легкості і гаялтности... як рішучий поворот від поліфонії до гомофонії і як перехід від церкви до сальону як терену музичної діяльності”. Нововіднядена соната повинна б тепер зацікавити сучасних виконавців.

У порівнянні з церковною світська творчість Березовського невелика. Правда, автор згадує ще інші сценічні твори, зокрема оперу

Іфігенія, безпідставно приписувану Березовському деякими авторами. Пошуки В. Витвицького в європейських архівах привели його до висновку, що існування такої опери не стверджене ніяким реальним матеріалом. І лише свіжі досліді радянських архівів, на думку рецензента, могли б кинути яесь додаткове світло на твори Березовського.

Монографія В. Витвицького виявляє Березовського як сильно обдарованого композитора із новаторським профілем. Його власні рукописи вказують, що Березовський творив відносно легко, впевнено, що більшість нотної партитури поставала в нього відразу у своєму остаточному вигляді. Його довір'я до своїх творчих сил наявне, як пише автор, із факту, що композитор взявся за оперу на лібретто, використане вже низкою інших, попередників і сучасників Березовського. В окремих його творах "модуляційні відхилення здійснювалися постійно... — він залюбки вживав загострених гармонічних звучань, які робили його музику цікавою і різноманітною". Як пише автор, сміливість гармонічної мови включала дисонантні співзвуччя, септимові і нонові конструкції (*Отче наш*). Однією з головних рис композитора була тонка чутливість на окремі моменти тексту, що своєю чергою викликала у нього звукообразальні прийоми емоційно-настрогового порядку (концерт *Не отвержи мене*). Такі елементи музичної ілюстративности згодом увійшли у пізніше розуміння т. зв. "програмової музики".

Через трагічну смерть на 32 році життя Березовський не зміг ширше розгорнути свої композиторські пляни. Однак, подив викликає і те, що він встиг створити: новий тип хорового концерту циклічної форми; за сучасним станом дослідів першу в історії української музики фугу та першу інструментальну сонату. У цьому відношенні Березовський випередив Бортнянського й Веделя, ставши засновником клясицизму в українській музиці. (За *Словарем опер* Г. Бернадта, його *Демофонт*, до речі, перша (1773) опера українського композитора і перша опера, виставлена в Західній Європі пера композитора з російської імперії).

В окремому розділі автор дає огляд музикознавчої літератури та критики про Березовського звертаючи увагу на додатні риси або й помилкові твердження джерел. Добре удокументовано гостро критичний або й негативний підхід росіян до творчости Березовського і Бортнянського: М. Глінки, П. Чайковського, А. Лароша, які в європейському стилі українських композиторів бачили чужі російській культурі первні. В огляді є й позитивні голоси російських музикологів та вартісні нові студії з України.

Автор вважає, що в сучасному російському музикознавстві Березовського зараховують звичайно до російських композиторів, при чому наводить праці Ю. Келдиша, *Большую советскую энциклопедию* й ін. У бібліографічний огляд, проте, не увійшли деякі чеські, італійські й англомовні лексикони, у яких Березовський фігурує як українець; при їх

наявності справа національної ідентифікації композитора виглядає більш оптимістично. Із невикористаних автором тем є ще пам'ятна таблиця в Больонській академії, яка (за Павлом Маценком) дійшла до наших часів; на ній ім'я Березовського викарбуване поруч імени Моцарта, як визначного лавреата Академії.

Художнього портрета особи М. Березовського немає. Натомість у праці В. Витвицького маємо досі найповніше реконструйоване духове обличчя цього музики. Для цієї, можна сказати, дефінітивної монографії автор використав важливі архіви Італії, Франції, Англії й інших країн. Працю характеризує солідний бібліографічний апарат, наукова совість, чітке відмежування дійсності від здогадів чи фантазії літературного походження. Стиль автора поєднує ерудицію із легкістю викладу, який поширює засяг книжки поза коло істориків чи музик. До позитивів видання належать ще: резюме добірною англійською мовою, бібліографія українських, російських, італійських, німецьких, англійських, французьких джерел і показник імен.

Згідно з сучасними бібліографічними вимогами, монографія зареєстрована (класифікована) окремим числом у Конгресовій бібліотеці (Вашінгтон). Завдяки видавцеві Маріанові Коцеві, книжка вийшла у дбайливому технічному оформленні. Ціна: 4 амер. дол. Адреса в-ва: M. P. Kots Publishing, 1215-17 Summit Ave., Jersey City, N.J. 07307 U.S.A.

Роман Савицький

ЗАЯВА СТЕПАНА СОРОКИ ДО ПОЛІТБЮРА ЦК КПРС

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 5 березня 1976. Передаємо текст звернення українського політичного в'язня Степана Сороки до Політбюра ЦК КПРС у Москві. Це звернення поширюється в самвидаві в СРСР і нещодавно дісталось на Захід.

При цій нагоді просимо виправити помилку, яка трапилася в нашому повідомленні з 3 січня ц. р. У ньому ми назвали Степаном Сорокою Василя Сороку, який був засуджений у грудні 1961 року за приналежність до Українського Національного Комітету (УНК) на 15 років ув'язнення. Помилка трапилася тому, що в деяких самвидавних документах Василя Сороку називають також Степаном. Насправді йдеться про дві різні особи.

Повний текст листа Степана Сороки такий:

Заява до Політбюра ЦК КПРС

Я маю лише одно питання.

Весною 1952 року мене заарештували за читання забороненої націоналістичної літератури (п'ять брошур), за декілька "зборів" і створення молодіжної організації, вся діяльність якої виявилася, згідно з присудом, у вивчанні антирадянської націоналістичної літератури тобто тих же самих 5 брошур). Заарештованих тоді було нас усього 7 осіб. У тому ж 1952 році Ровенський воєнний трибунал військ МДБ засудив мене на 25 років виправно-трудових таборів у віддалених місцях.

У 1956 році Комісія Президії Верховної Ради СРСР розглянула справу і звільнила мене, уневажнюючи судимість. Та в грудні 1957 року, коло до Києва приїхав М. С. Хрущов на святкування 40-річчя УРСР на брехливий донос, немов би то я приготую атак на М. С. Хрущова, мене знову заарештували. Розпорядження на арешт санкціонував прокурор України Панасюк і голова КГБ УРСР Нікітченко. В ході розгляду справи було твердо встановлено, що нічого подібного не було в мене навіть на думці.

Але з ув'язнення мене не звільнили. Причина зрозуміла. На початку підняли великий шум довкола "атак", так що про нього інформувався особисто навіть М. С. Хрущов. Коли виявилось, що "атак" це результат легковірності органів державної безпеки, органи побоялися, щоб Хрущов, бува, і дійсно не дав їм по голові за настрашення його і піднятий шум. І тому київський КГБ в особі Нікітченка відмінив своїми заходами рішення комісії з 1956 року.

Таким чином, я без суду вийшов винуватим і засудженим на 25

років ВТТ (виправно-трудоих таборів), а кінці про "атентат" заховали, — очевидно, за рахунок мого життя і мук.

І ось пройшли роки. Давно відійшов з політичної арени і навіть з життя М. С. Хрушов, і, здавалося б, можна і треба зробити щодо мене хоча б спізнений жест (поскільки забрані й знівечені кращі роки мого життя і підірване моє здоров'я).

Але нічого не сталося. Становище, що утворилося, влучно і точно з'ясував майор Рубан, працівник київського КГБ (потім за ним повторяли й інші його колеги): "Хіба ж можна випустити Сороку на волю? Він же буде там розказувати людям!" (Мається на увазі: про свою справу, про відсидження ні за що майже чверть сторіччя).

У цьому вислові — вся суть справи. Виявляється, що найстрашнішою моєю провинною є те, що я невинний. Далі — нікуди.

Ранньою весною ц. р. я захворів на тромбофлебіт, але, по волі долі, не дійшло до вилу крові ані в мозку, ані в серці. Пролежав лівтора місяця в лікарні і при виписці з неї відчув, що маю рака горла. Просив про консультацію ляринголога. Обіцяли, що прийде.

А покищо я зобов'язаний працювати: шити торби. Чи ви не думаете, що така жахлива несправедливість кличе до неба?

3 червня 1975 року

С. Сорока

У САМВИДАВІ ПОШИРЮЄТЬСЯ ЗБІРКА ПОЕЗІЙ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 30 березня 1976. На Захід придісталася з СРСР поширювана в Україні самвидавом збірка поезій Івана Світличного п. н. *Гратовані сонети*. У ній м. ін. є такі частини: "Іменні сонети", присвячені Ю. Гагаріну, В. Симоненкові, Є. Сверстюкові, В. Стусові та ін., "Безбожні сонети", "Три сонети", "Три свободи", "Музи і грації", "Арс поетика", "Мефісто-Фауст". Кожна частина складається з декількох, або декільканадцяти віршів.

Іван Світличний, якому тепер 47 років, є відомим українським літературним критиком і перекладачем, зокрема поезій П'єра Жана Беранже. Він теж — один з провідних діячів руху опору в Україні; автор передмови до важливого самвидавного документу п. н. *Українські юристи під судом КГБ*, з якого світ уперше дізнався про справу Левка Лук'яненка, Івана Кандиби, Степана Віруна та інших, які ще в 1960 році виготовили проєкт програми Української Робітничо-Селянської Спілки і за це були засуджені на довгореченцеві кари.

І. Світличного заарештували в січні 1972 року і засудили на сім років концтаборів та п'ять років заслання. Тепер він перебуває в Пермському концентраційному таборі.

Збірка І. Світличного *Гратовані сонети* появиться друком у видавництві "Сучасність".

З життя українців у світі

7 березня ц. р. відбувся в залі Алліс Таллі Голл в Лінкольн Сентер у Нью-Йорку концерт відомих скрипалів Юрія і Дани Мазуркевичів. Щоденник *Нью-Йорк Таймс* з 8 березня помістив рецензію на їх виступ, в якій м. ін. пише:

”Незвичайна насолода очікувала тих, які минулої суботи були на концерті в Алліс Таллі Голл. Дана і Юрій Мазуркевичі, скрипковий дует, мали свій нью-йоркський дебют і доказали, як приємно можна сприймати музику на двох скрипках, коли на них гарно грають. Мазуркевичі поселилися в Торонто приблизно півтора року тому, після виїзду з Радянського Союзу. Вона народилася в Литві, він в Україні; вони прибули до Канади через Литву. Обоє викладали в Київській консерваторії в Україні після закінчення студій з Дейвидом Ойстрахом у Московській консерваторії...” Програма Мазуркевичів складалася із сонат Телемана, Леклера та Прокофєва, як і дуетів Спора й Моцарта. У залі було около тисяча осіб.

Українське Лікарське Товариство Північної Америки звернулося до свого членства із закликом розпочати кампанію в оборону українського політичного в'язня, лікаря Миколи Плахотнюка, який від 1972 року перебуває у психіатричній тюрмі в місті Дніпропетровському. М. Плахотнюка арештували в Києві за участь в українському національному русі й заочно судили 13 листопада 1972 року в київському обласному суді. За свідченнями Леонида Плюща, М. Плахотнюк знаходиться в загрозливому стані здоров'я і потрібна масова кампанія на його оборону.

Наприкінці 1975 року появилася німецькою мовою збірка української поезії п. з. *Дер Бавм (Дерево)* в перекладі й під редакцією Віри Вовк. Збірка видана в Буенос-Айресі (Бразилія). Надруковано в ній вибір з творів таких українських поетів (з України й еміграції), як Емма Андєвська, Ігор Калинець, Женя Васильківська, Богдан Бойчук, Василь Голобородько, Борис Олександрів, Василь Стус, Віра Вовк, Катерина Горбач, Міргала Кардиналовська й ін. У збірці поміщено теж кольорові репродукції творів українських крайових та еміграційних художників, як ось Стефанії Шабатури, Олександра Гуненка, Василя Курилика, Опанаса Заливахи, Аркадії Оленської-Петришин, Любослава Гуцалюка, Слави Геруляк, Зої Лісовської, Мирослава Радиша, Якова Гніздовського та ін.

У великому нью-йоркському видавництві Гаркорт, Брейс Йовановіч [Harcourt, Brace Jovanovich] появилася 1 квітня англійський переклад *Більма* (Cataract) — захалявних спогадів українського поета й журналіста Михайла Осадчого. Переклад здійснив Марко Царинник.

Михайло Осадчий народився 1936 року на Сумщині в родині колгоспника. Переїхавши 1958 року до Львова, щоб учитися у Львівському університеті, Осадчий став членом КПРС і працював заступником секретаря парторганізації у Львівському університеті з ідейно-виховної роботи. Під час хвилі арештів по всій Україні 1965 року, Осадчого заарештовано й обвинувачено в "антирадянській агітації і пропаганді". Суд над ним відбувся на початку 1966 року. Вирок: два роки "виправно-трудоих таборів". Осадчий відбув цей строк у Мордовії. Тут він познайомився з групою визначних політв'язнів, серед них Михайло Сорока, Юлій Даніель і Андрій Синявський.

Після звільнення 1967 року Осадчому заборонено повернутися на попередню працю викладача журналістики і не дозволено жити з дружиною і сином Тарасом, який народився день після суду над батьком.

У січні 1972 року, після того, як *Більмо* продісталася на Захід і появилася українською мовою, Осадчого вдруге заарештовано і поставлено під суд. Не спромігшись довести, що Осадчий автор цих спогадів, суд засудив його за "націоналістичні вірші" на сім років у таборах суворого режиму і п'ять років на засланні. Французький переклад Калини Угрин появилася 1973 року в паризькому видавництві Fayard.

На підставі чотирьох українських варіантів *Більма*, які появилася на Заході, Марко Царинник склав найповніше досі видання. У першій частині своєї вступної статті Царинник розповідає про рух опору на Україні, звертаючи особливу увагу на Вячеслава Чорновола (про якого багато пише і сам Осадчий), Івана Дзюбу і Валентина Мороза. У другій частині статті Царинник подає всі доступні факти про справу Осадчого і коротко з'ясовує стилістичні методи автора. Вичерпні примітки редактора (сімдесят сторінок) подають у конденсованій формі докладні відомості про політичні й культурні процеси на Україні в шістдесяті роки. У додатку до перекладу редактор помістив листи Осадчого з мордовського табору, заяви Вячеслава Чорновола у справі Осадчого і листи Осадчого в захист Святослава Караванського і Валентина Мороза.

Нове видання *Більма* продається у твердій оправі по 8. 95 доларів і в м'якій оправі по 3. 95. Виключне право розповсюджувати книжку в Канаді має фірма Cataract Press.

ДО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ У КАНАДІ

Шановний Пане Редакторе,
рецензія Л. Лимана "Кількість українців у США і в Канаді" (*Сучасність*, грудень 1975) неправильно наświetлює канадські відносини. Рецензія кривдить Канаду, українців Канади та демографів і соціологів українців у Канаді.

Насамперед технічний недогляд: піднаголовок книжечки поданий не точно.

1. Починаючи від 1901 року, кожен щодесятирічний і деякі щоп'ятирічні переписи подавали кількість українців у Канаді за географічним розміщенням до малих міст і муніципалітетів включно. Згодом запроваджено перехресні відомості за віком, приїздом до Канади, релігією, мовою, освітою, фахом, громадянством і т. д. Як правило, з роками багато інформації зростало, рідко було менше, ніж про найчисленніші групи — британців і французів. Зростала й якість відомостей. Якість останніх переписів задовільна.

2. Юридично Канада не визнає національних меншин з міждержавно-політичного погляду, бо ніяких зобов'язань не підписувала. Соціо-політичну дійсність у Канаді годі міряти європейськими відповідниками. Британці й французи мають території, ніяка інша група не складає більшості на жодному більшому терені. Тож поза індіанцями та ескімосами не має ніяка група ні історичних, ні політичних, ні демографічних підстав на міждержавно-правне визнання. Деяку аналогію можна б бачити у становищі єврейської меншини в Українській Народній Республіці: культурно-особиста автономія. До цього зближається Канада протягом десятка років з т. зв. політикою многокультурности. Поняття мозаїки культур, многокультурности вживають у Канаді в урядових актах і заявах. Жодна соціо-культурна група не має більше права, ніж інша. Єдиним винятком є урядове вживання мови.

3. Україно-канадці існують так само, як англо-канадці, шкото-канадці чи італо-канадці. Немає україно-канадських громадян з розділеними чи подвійними громадянськими правами та обов'язками супроти двох держав: України й Канади. Але й подвійне громадянство Англія-Канада — це феномен далекого минулого. Не існує відповідника подвійного громадянства на подобу УРСР-СРСР. Жодних правових вимог забувати "стару" культуру немає.

4. На відміну від США, де переписи населення включали расово-біологічні групування, канадські переписи обстежували те, що сьогодні називають етно-культуризм. На початку століття змішували це в

практиці з державною приналежністю, але згодом, у випадку українців від 1911 року, етнічна концепція стала панівною. З цього погляду треба чітко відрізнити національність як державну приналежність (громадянство) та національність як етно-культуризм. У щоденній мові і навіть у писаних працях англомовні, а то й українські автори плутають назви, хоч поняття розрізняють.

5. До 1971 року етнічне походження було обстежуване у 100% осіб. У 1971 році на це питання треба було відповідати у шотретій вибірковій одиниці, якою було помешкання. Застосована теорія ймовірності забезпечила вистачальні висліди наявної репрезентативності та розмаху варіації вибірки. Помилка вибірки показана.

6. Два останні речення у першому абзаці не зрозумілі. Як тут встановити тенденцію, коли (так заявив рецензент) інформація одно-разова?

7. Активізація суперництва між англосакською і французькою групами та намагання розв'язати проблему стало однією з причин "виродження" української й інших груп.

8. Стаття д-ра Теслі далеко не перший крок. Сам д-р Тесля опублікував понад тузінь праць про українців Канади, послуговуючися повними статистичними даними. Є кілька інших фахівців з цієї ділянки, українців і неукраїнців. Наукові дослідження й аналітичні праці становлять чималу бібліотеку. Вершком зусиль буде згаданий у примітці до статті д-ра Теслі *Статистичний довідник українців Канади*, над яким працює кілька фахівців. Канадська наукова рада дотувала досі на довідник 88,000 доларів.

9. Вдалість "кроку" д-ра Теслі не певна. Стаття має технічні й суттєві помилки. Але це поза темою.

10. Досліди треба вести на фактах. Статистичні числа — це рід фактів. Науковець їх аналізує, приймає, корегує, відкидає. Ігнорувати не може.

11. Як розуміти останнє речення п'ятого абзацу?

12. Український соціологічний інститут — одна з наймолодших ланок у дослідях про українців Канади. Побажаємо йому успіху.

З глибокою пошаною

8. 2. 1976

Борис Мигаль

Зміст

ДО П'ЯТДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ СМЕРТИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

- 3 *Симон Петлюра*: Ідейна боротьба з українством.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 9 *Юрій Коломиєць*: 3 нових поезій.
12 *Іван Кошелівець*: Майстер коляжу.
20 *Жак Превєр*: Три поезії.
23 *Юрій Лаврінєнко*: Всесторонній майстер Відродження.
33 *Леонид Плюц*: 22 травня 1971 року.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 36 *Lex Jusephovicicia* 1876 року. Монтаж *Романа Сольчаника*.
69 *Михайло Сосновський*: Нарис історії української політичної думки (I).

ДОКУМЕНТАЦІЯ Ї ПУБЛІКАЦІЇ

- 89 *Справа Паруйра Айрікяна*.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 98 *Мирослав Прокоп*: XXV З'їзд КПРС і КПУ та національне питання.
111 *Адріян Каратницький*: Міжнародна хроніка.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 113 *Аркадія Оленська-Петришин*: Виставка Миколи Голодика.
115 *Зіновій Л. Фецак*: Андрій Мадай
117 *Зіновій Л. Фецак*: Виставка мистців-жінок.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 118 *Роман Савицький*: Основоположник українського музичного класицизму.

ОГЛЯДИ І НОТАТКИ

- 122 Заява Степана Сороки до Політбюра ЦК КПРС.
123 У самвидаві поширюється збірка поезій Івана Світличного.
124 З життя українців у світі

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 *Борис Мигаль*: До становища українців у Канаді.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylyk
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto, Ont. M6P 2N5

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо на
адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1976 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.60	6.—фун.
Аргентина	5.—	50.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	5.—	50.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швайцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання на-
шого журналу летунською поштою
до Канади і США становлять 9. —
дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпорте-
рів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх
обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища праців-
ників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню
реалізацію.

Адреси для влат:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.*

Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr.: 22/20457

Postcheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

НОВЕ ВИДАННЯ

ІСТОРІЯ ХВОРОБИ ЛЕОНИДА ПЛЮЩА

Видання друге з післясловом Леонида Плюща.

Упорядкування і коментарі
Тетяни Ходорович

Переклад з російської мови

Обкладинка Любослава Гуцалюка

Ціна 5. 00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic off Germany

у США:

Nina Hnytzkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, 10025
USA